

Een protestantse visie op het kerkgebouw

met een praktisch-theologisch oogmerk

Protestantse Kerk in Nederland

April 2009

Deze nota is op verzoek van het moderamen van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland opgesteld door:

- dr A. van der Lingen, predikant van de Waalse Hervormde Gemeente te Den Haag
- ds J.H. Uytendogaardt, oud-secretaris eredienst van de Protestantse Kerk in Nederland

en besproken en aangevuld door een breed beraad kerkgebouwen, waarin zitting hadden:

- ir M. Baauw, lid Landelijke Werkgroep Kerkbouw,
- mr J. Broekhuizen, jurist van de Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland en secretaris CIO-K,
- dr ir C. Doevendans, voorzitter Landelijke Werkgroep Kerkbouw en lid CIO-K, namens de Protestantse Kerk in Nederland,
- H. Feenstra, algemeen directeur van de Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland,
- ds G. de Fijter, (vm) preses van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland,
- ir D. Hoogendoorn, Lid CIO-K, namens de Protestantse Kerk in Nederland,
- mr P.A. de Lange, voorzitter VKB,
- dr A. van der Lingen, lid bestuur SKKN, namens Protestantse Kerk in Nederland,
- dr B. Plaisier, (vm) scriba van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland,
- H.L. Roth, directeur VKB,
- drs J.B. Val, lid bestuur SKKN, namens Protestantse Kerk in Nederland,
- ds J.H. Uytendogaardt, oud-secretaris Eredienst Protestantse Kerk in Nederland en oud-lid van de Bouw en Restauratie Commissie van de NHK,
- J.H. Zwart, lid CIO-K, namens de Protestantse Kerk in Nederland.

en vastgesteld op 7 november 2008 in de vergadering van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland

Paragraaf 5.2 is opgesteld in overleg met:

- drs M.J.W.J. van der Sterre, directeur SKKN.

Foto's:

- mr. J. Broekhuizen

Voetnoten:

- In het onderhavige stuk wordt zo min mogelijk met tekstverwijzingen en voetnoten gewerkt teneinde de leesbaarheid te bevorderen.

Foto voorzijde: Marekerk in Leiden

Ontworpen door Arent van 's-Gravesande als stadsarchitect van Leiden. In 1649 kwam de Marekerk gereed. De kerk is een typisch voorbeeld van protestantse kerkbouw en het eerste kerkgebouw in Leiden en één van de eersten in Holland dat speciaal voor de protestantse dienst werd gebouwd.

Inhoud

Voorwoord.....	- 5 -
1. Inleiding.....	- 6 -
2. Bijbels-theologische achtergrond en zijn praktisch-theologische consequenties	- 9 -
2.1. Bijbels-theologische achtergrond: Inleiding.....	- 9 -
2.2. Bijbels-theologische achtergrond: een Analyse	- 12 -
2.3. Praktisch-theologische consequenties.....	- 13 -
2.3.1. Heiliging door gebruik.....	- 13 -
2.3.2. Het kerkgebouw als 'de' plaats	- 13 -
3. Van verleden naar heden, een globale schets	- 15 -
3.1. De Reformatie	- 15 -
3.2. De Noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw.....	- 16 -
3.3. De negentiende eeuw.....	- 18 -
3.4. De twintigste eeuw	- 18 -
3.5. De huidige situatie	- 23 -
3.6. Enkele overwegingen m.b.t. de missionaire betekenis van het kerkgebouw in gesprek met de 'theologie van het kerkgebouw'	- 24 -
4. Samenvatting.....	- 26 -
4.1. Inhoudelijke uitgangspunten	- 26 -
4.2. Praktische aanbevelingen.....	- 27 -
4.2.1. De relatie Kerk en Overheden	- 28 -
4.2.2. De Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland.....	- 29 -
5. Praktische uitwerkingen.....	- 31 -
5.1. Hergebruik en/of afstoten (met aanbevelingen)	- 31 -
5.1.1. Verwerking	- 33 -
5.1.2. Overwegingen	- 33 -
5.2. Aanzet voor het Roerend Goed Beleid	- 35 -
5.2.1. Definities	- 35 -
5.2.2. De beleidsuitgangspunten	- 37 -
5.2.3. Het doel	- 38 -
5.2.4. Overwegingen	- 38 -
5.2.5. Uitvoeringsmaatregelen.....	- 38 -
6. Samenvatting ten behoeve van een protestantse theologie op het kerkgebouw	- 39 -
7. Lijst van gebruikte afkortingen (ook in Bijlage 1.).....	- 39 -
Bijlage 1. De organisatie van het beheer van het protestants religieus erfgoed	- 40 -
1. Inleidende opmerkingen.....	- 40 -
2. Een nieuwe opzet	- 41 -
3. De organisatievorm.....	- 42 -
4. Concretisering in maatregelen	- 43 -
Bijlage 2. Besluit van de generale synode	- 44 -

Ontmoetingskerk te Bergen op Zoom (in 1928 in gebruik genomen als gereformeerde kerk, ontworpen door B.T. Boeyinga, nu in gebruik bij de protestantse gemeente)

Voorwoord

Voor u ligt de nota *‘Een protestantse visie op het kerkgebouw, een praktisch-theologische benadering’*. Met deze nota beoogt de Protestantse Kerk in Nederland een theologische doordenking te geven over het kerkgebouw. Daarmee is deze nota niet primair gericht op praktische vraagstukken van instandhouding en eventueel onverhoopte herbestemming. In de afgelopen jaren verschenen andere publicaties die meer praktisch gericht zijn, zoals de publicatie “Kansen voor kerkgebouwen” uit juni 2007. Deze nota is door de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland aanvaard in haar vergadering van 7 november 2008. Het besluit treft u aan als bijlage 2. Zoals gezegd wil deze nota een theologische doordenking geven over het kerkgebouw. Wat zijn de contouren van een protestantse visie op het kerkgebouw? Daar is nu meer behoefte aan dan ooit. Wij kunnen nu namelijk niet meer volstaan met de opvatting dat een kerkgebouw alleen maar een hoop stenen is. De nota geeft hiervoor belangrijk materiaal. Aanzetten voor praktische uitwerking zijn te vinden in hoofdstuk 5.

De nota biedt de plaatselijke gemeenten een leidraad bij de doordenking van de vraag hoe zij als gemeenschap in haar kerkgebouw wil wonen. Het is uiteraard aan de plaatselijke gemeenten om hieraan een concrete eigen invulling te geven. Van daaruit kan vervolgens worden nagedacht over vragen als: welke (neven)bestemmingen achten wij wel en niet mogelijk in ons kerkgebouw. Het is overigens de plaatselijke kerkelijke gemeente die hierover uiteindelijk beslist.

Het is verheugend dat er door het Jaar van het Religieus Erfgoed 2008 het behoud van ons kerkelijk erfgoed breed in de belangstelling is komen te staan. Vele gemeenten in de Protestantse Kerk in Nederland maken voor hun kerkdiensten gebruik van een monumentaal kerkgebouw. Zij zorgen hiervoor als goede beheerders, maar zuchten soms onder de lasten. Immers, de instandhouding van deze monumentale gebouwen vraagt, naast tijd en aandacht van de kerkrentmeesters en veel vrijwilligers, een aanzienlijke financiële inspanning.

De Protestantse Kerk in Nederland vindt het derhalve dringend gewenst dat de meerkosten die verbonden zijn aan de instandhouding van een monumentaal kerkgebouw – vergeleken met de kosten van een monumentaal functioneel kerkgebouw – voor rekening van de gehele samenleving komen. De instandhouding van monumentale kerkgebouwen is het beste gewaarborgd door het oorspronkelijke gebruik te handhaven. Alleen dan voldoen gebouw en interieur aan hun bestemming. Ik hoop dat deze zienswijzen een brede maatschappelijke ondersteuning zullen ondervinden.

Helaas is het soms noodzakelijk om kerkgebouwen geheel of gedeeltelijk een andere bestemming te geven. Dan is het goed om te weten wat de protestantse visie op het kerkgebouw is. Soms wordt de indruk gewekt dat elke functie acceptabel is voor een herbestemd protestants kerkgebouw. Wat de Protestantse Kerk in Nederland betreft ten onrechte!

De auteurs dr. Ton van der Lingen en ds. Hans Uytendogaardt wil ik hartelijk danken voor het schrijven van deze nota. De leden van het breed beraad kerkgebouwen in de Protestantse Kerk in Nederland dank ik voor hun kritische meedenken en meelesen van deze nota.

Ik realiseer mij dat met deze nota nog niet alles is gezegd. De synode heeft dan ook besloten dat het noodzakelijk is om te komen tot een verdere beleidsontwikkeling over dit onderwerp.

Dr. Arjan Plaisier
scriba van de generale synode
April 2009

1. Inleiding¹

De aanleiding van deze nota van de Protestantse Kerk in Nederland is de wenselijkheid om ter gelegenheid van het Jaar van het Religieus Erfgoed 2008 te beschikken over een inhoudelijke protestantse visie op het kerkgebouw; een visie die betrekking heeft op de ontwikkeling van het gebruik, het beheer en eventueel de afstoting van protestantse kerkgebouwen.

Doordat er vanuit de samenleving steeds meer vragen aan beheerders van kerkgebouwen gesteld worden over de mogelijkheden voor een ander gebruik dan die van de eredienst en doordat momenteel een aanzienlijk aantal protestantse kerkgebouwen om een scala van redenen aan de eredienst onttrokken wordt, rijst de vraag steeds vaker naar de gelovige betekenis van het protestantse kerkgebouw en wat er in en mee mag gebeuren. Deze vraag wordt te meer opgeroepen wanneer een kerkgebouw in aanmerking komt om te worden hergebruikt. Nu eens ligt dit hergebruik dicht bij de oorspronkelijke bedoeling van het gebouw en wordt het overgenomen door een ander kerkgenootschap, dan weer komt een hergebruik door een niet-christelijk religieuze gemeenschap aan de orde. Daarnaast kennen wij een profaan hergebruik door bedrijven, voor woningen, kantoren van sociale instellingen, wijkcentra, bibliotheken, diverse vormen van theater, of tv-studio's.

Er is daarnaast nog een belangrijk aspect van het kerkgebouw, waar in het beheer, in de instandhouding en bij eventuele afstoting van kerkgebouwen aandacht voor dient te zijn, namelijk het roerend goed in een kerkgebouw (dat kan variëren van een kansel tot een kanselbijbel). Immers de meeste kerkgebouwen bevatten, vanwege hun kerkelijke gebruik nogal wat roerende zaken, die deel uitmaken van de inventaris van het gebouw. Deze kunnen al of niet tot historisch waardevolle kunstuitingen gerekend worden, en dreigen, vooral bij een vervreemding van het gebouw van het oorspronkelijke kerkelijke gebruik (en eigenaar), teloor te gaan. Deze roerende zaken zijn onverbreekelijk verbonden met het functioneren van het kerkgebouw als bijzondere plaats in onze samenleving. In deze nota gaat paragraaf 5.2. in op de zorg voor deze roerende zaken, die mede het kerkgebouw tot een kerkelijk gebouw maken, waar erediensten en ontmoetingen voor Gods aangezicht worden gevierd.

In het Jaar voor het Religieus Erfgoed 2008 kwamen roerend en onroerend erfgoed samen. En men kan constateren dat vooral de discussie over hergebruik van kerkgebouwen breed gevoerd wordt, juist ook buiten de kerkelijke kringen. Nu de protestanten in Nederland, en in bijzonderheid de Protestantse Kerk in Nederland, hier haar visie ontvouwt op de praktisch-theologische betekenis van het kerkgebouw en van het zich daarin bevindende roerende religieuze erfgoed, doet zij volop mee in de bestaande discussie. In het najaar van 2008 heeft ook de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland een aanzet tot visie gepresenteerd, waaruit blijkt dat er grote overeenstemming is tussen de kerken op het punt van het hergebruik.

¹ Nu is het zeker niet de eerste keer dat er in protestantse kring over kerkgebouwen gesproken en geschreven wordt; in de Hervormde Kerk stond de betekenis van het kerkgebouw in 1955 in de belangstelling. De Protestantse Kerk in Nederland heeft een eigen orgaan voor kerkgebouwen, de landelijke werkgroep 'Kerkbouw'. Deze nota had niet zonder de gedachtenvorming van de diverse organen van de kerk, en hun voorgangers in de drie constituerende delen van de PKN, kunnen ontstaan. Deze is dan ook het resultaat van de actieve participatie van leden van deze werkgroep, van de vertegenwoordigers van de PKN in het CIO-K en in de SKKN, en van het bestuur van de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer.

In deze nota belicht de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland, op basis van het feit dat de gemeenten in de Protestantse Kerk in Nederland vele kerkgebouwen bezitten² en gebruiken, de betekenis van het kerkgebouw en zijn inventaris voor en namens de protestantse gemeenschap. Daarbij gaat zij ervan uit dat die gebouwen voor de 21^e eeuwse mens in kerk en samenleving ook een betekenis hebben. Daarbij staat het bestaan van de monumentale en niet monumentale kerkgebouwen, met hun inventaris en soms ook met hun omgevingsfactoren (het 'ensemble') centraal. Lange tijd reeds beheren vrijwilligers en professionals de kerkgebouwen en hun inventaris met grote zorg, deskundigheid en aandacht. Beleidsmatig wil de Protestantse Kerk in Nederland deze activiteiten in de kerkelijke gemeenten versterken en inhoudelijk onderbouwen. Immers, in de samenleving en in de kerkelijke gemeenten doen zich grote veranderingen voor, die helderheid op dit (deel)aspect van het kerk-zijn vragen. Waarbij het in eerste instantie om het huidige en toekomstige gebruik van de kerkgebouwen en hun inventaris gaat en in tweede instantie pas om hergebruik. Uiteindelijk zijn vervreemden en afstoten van een kerkgebouw de ultieme acties van een kerkelijke gemeente; het hoofddaccent van deze nota ligt dan ook op het kerkelijk functioneren en het beheer van het kerkelijk erfgoed. In paragraaf 5.1 wordt evenwel het hergebruik in zijn diverse vormen nader bekeken.

Het doordenken van de kerkelijke betekenis van het kerkgebouw is niet vanzelfsprekend. Immers, van oudsher is de verhouding tussen de reformatie en het kerkgebouw ambivalent en eigenzinnig; en daarmee is een protestantse visie niet gemakkelijk te formuleren. Want deze ambivalentie komt vooral tot uitdrukking in de fundamentele aarzeling een keuze te maken tussen een vaste plaats voor de eredienst, als de ontmoeting van God met zijn gemeente, en de noodzakelijke behuizing voor deze ontmoeting. Immers, in het bouwen van behuizingen ordent de mens de wereld. In maat en getal berekent de mens zich zijn wereld en probeert grip op haar te krijgen. Zo gezien kunnen de specifiek als zodanig ontworpen kerkgebouwen gelden als even zo vele pogingen God naar de maat van de mens en de gemeente te modelleren. Juist de protestantse kerken zijn zich steeds bewust geweest van dit dilemma, en staan derhalve huiverig tegenover iedere vormgeving van het geloof in God in hout en steen. Zonder dat zij zich vervolgens daaraan hebben, kunnen en willen onttrekken.

In deze nota wordt, in aansluiting hieraan, een uitwerking gegeven van praktisch-theologische aard, die later als uitgangspunt zou kunnen dienen voor een door de Protestantse Kerk in Nederland breder uit te werken protestantse theologische visie op het kerkgebouw en zijn roerende inhoud. Daarin zou aandacht kunnen worden gegeven aan een scala van bijbehorende thema's als architectuur en bouwkunst, ruimtelijke inkadering, de bijbehorende gebouwen en kerkhoven, de betekenis van het historische kerkgebouw in de moderne samenleving, enz.

Vooraf kan ook al worden vastgesteld dat wanneer de kerk zich op haar omgang met het religieus erfgoed bezint, bijbels-theologische, theologisch-liturgische en cultuur-antropologische invalshoeken met elkaar verstrengeld blijken te zijn. In deze nota worden die aspecten niet uiteen gelegd, maar samen beschouwd. Andere aspecten van het kerk-zijn, als daar zijn de (internationale) diaconale opdracht en de (interne en externe) pastorale taken, zullen in dit verband buiten beschouwing blijven, maar dienen, waar het de kerkgebouwen betreft, wel in een uit te werken theologische visie hun plaats te krijgen.

² Vooralsnog gaan wij uit van 2319 protestantse kerkgebouwen, waarvan er rond 1200 monumentwaardig zijn. Men mag ervan uitgaan dat de komende 10 jaar van het totale bestand 25-35 % wordt herbestemd.

Zoals te doen gebruikelijk in protestantse kring, vangt deze nota aan met een globale inventarisatie van het bijbels-theologische erfgoed. Het is duidelijk dat de bijbelse achtergrond van een moderne visie op kerkgebouwen ligt in de oudtestamentische visie op plekken, waar mensen God ontmoetten; en dan gaat het om zogenaamde heilige plaatsen of plaatsen waar heilige handelingen werden verricht. Aan de hand daarvan kan een eerste aanzet worden gemaakt voor de formulering van de theologische betekenis van kerkgebouwen in onze tijd.

Daarbij zullen ook de, in deze notitie bewust te beperkt aangeboden, gegevens uit de kerkgeschiedenis gebruikt worden. Om vervolgens bij het heden uit te komen, waarin het moderne levensgevoel een rol speelt en wij rekening zullen houden met het erfgoed-aspect, waarvoor vele protestanten ook gevoelig zijn.

Met het vaststellen van deze nota heeft de generale synode enerzijds duidelijke lijnen uitgezet met betrekking tot het beheer en de instandhouding van de kerkgebouwen voor kerkelijk gebruik in onze samenleving. Anderzijds heeft zij richting gegeven aan de, in haar ogen, mogelijkheden en onmogelijkheden met betrekking tot afstoten en hergebruik. Tenslotte is er een groot aantal taken op grond van deze nota te formuleren. In een Uitwerkingsvoorstel zal een en ander op een rij gezet worden.

De Evangelisch-Lutherse Kerk in Amersfoort

2. Bijbels-theologische achtergrond en zijn praktisch-theologische consequenties

- een eerste globale verkenning -

2.1. Bijbels-theologische achtergrond: Inleiding

De bijbels-theologische gegevens met betrekking tot heilige plaatsen of gebouwen zijn beperkt. Hoewel er veel bijzondere plekken in de bijbel voorkomen, wijzen die deels op een niet-specifieke beleving van een 'heilige plaats' (een plaats waar wat gebeurd is tussen God en mensen, zoals plaatsen van openbaring in de natuur of op een berg) en deels zijn het wel heiligdommen - dus met een bouwwerk als een altaar of een tempel. Waarbij wij telkens weer rekening mee dienen te houden dat een mogelijk oorspronkelijk veel grotere diversiteit in de beleving van het 'anders-zijn' van bepaalde plaatsen en gebouwen door de latere cultus-centralisatie in Israël deels is verdrongen of in ieder geval is aangepast. Het aan ons overgeleverde oude testament biedt ons immers een soort eindbeeld van wat er op het gebied van de gebouwen en plaatsen voor de cultus in de tijden voor de ballingschap aan de hand was. Door dat eindbeeld heen zijn wel wat waarnemingen te doen die van belang kunnen zijn van een theologische visie op religieuze gebouwen. Maar duidelijk is wel dat er geen systematische visie op bijzondere gebouwen bestaat in de oud-testamentische gegevens.

Aan de basis van elke bijzondere plek ligt een ontmoeting met God, in welke vorm dan ook. En die plekken zijn talrijk in het oude testament: de aarde - als schepping-; de plekken waar de aartsvaders hun altaren oprichtten; de terebint van Mamre; het brandende braambos; de berg Sinai/de Horeb; de tabernakel; de ark; de tempel; de diverse heiligdommen en hoogten in het land. Sommigen noemen dit sacralisering van de natuur; maar dit lijkt ons een te modern concept voor de oud-testamentische beleving. Daarbij hebben wij in de bijbelse teksten veelal te maken met een 'terug-construeren' van dit soort gegevens betreffende de heiligheid en de beschermwaardigheid van de vele tempels, altaren en heiligdommen in het beloofde land. Zodat wij slechts weinig inzicht hebben in het daadwerkelijk functioneren van bijzondere gebouwen of plaatsen in verder van ons afliggende oud-testamentische tijden. wij stellen vast dat een plek 'heilig' kan zijn, dus dient men zijn schoenen uit te doen, zoals bij het brandende braambos; maar dan gaat het toch vooral om de ontmoeting met God, die een bijzonder bijna liturgische gedrag van de mens vereist. Hoe het in later tijd met een dergelijke plek gegaan is, blijft onduidelijk. wij kunnen slechts opmerken dat de plek (van het brandende braambos) later niet vereerd is; net zo min als de Sinai-top.

Wellicht belangrijker voor deze nota zijn de altaren, die her en der in het oude Israël en Juda gebouwd werden, want zij waren markeringspunten van een soort directe verbindingsplek met God. De bijzondere betekenis ervan mag blijken uit het feit, dat het altaar tevens de plaats was waar het asielrecht gold. Reeds in de vroege koningentijd namen mensen in levensgevaar hun toevlucht tot het altaar. Dit altaar was echter ook weer niet zo onaantastbaar en veilig, dat men elkaar daar niet afslachtte (1 Kon 1:50 en 2:28, 30 en 34). Rond een dergelijk altaar wordt dan in Jeruzalem door koning Salomo (961-922 vC) een tempel gebouwd, die later gezien werd als de 'woning' bij uitstek van de God van Israël. Met de bouw van deze tempel ontwikkelt zich in de volgende eeuwen een theologisch verstaan van dit gebouw en de omringende stad Jeruzalem.

Enige tientallen jaren voor de Babylonische ballingschap volgt dan de, al of niet geslaagde, cultus-centralisatie in Jeruzalem, die betekende dat alle 'bijzondere' beleving van plekken (met altaren, stenen, tempels enz.) zich op één plaats concentreerde. Met als gevolg dat na de verwoesting van diezelfde tempel in 587 vC er een immens gat valt in de mogelijkheid tot religieuze beleving, zowel theologisch als liturgisch.

Terzijde dient nog opgemerkt te worden dat de stad Jeruzalem, soms betiteld als de stad van God, in zich zelf ook een bepaalde religieuze waarde heeft gekregen in de tijd rond de ballingschap. Deze stad die onlosmakelijk verbonden was met het 'Huis des Heren', de tempel, wordt zelf ook het symbool van Gods betrokkenheid bij zijn volk. Zeker vanaf het moment dat er nog wel een stad maar geen tempel meer was, heeft de naam van de stad een aparte beleving opgeroepen (waar bijvoorbeeld het bijbelboek Openbaring van rept). Deze bijzondere betekenis van de stad klinkt door in de verwachting die de Joden door de eeuwen heen hebben uitgesproken in de zegenwens 'volgend jaar in Jeruzalem'.

Een nieuwe ontwikkeling is het ontstaan van synagogen. Onduidelijk is wanneer er voor het eerst sprake is van de synagogen. Dat zou al hebben kunnen zijn ten tijde van koning Josia van Juda (rond 600 vC). Ook denkbaar is dat de synagogen zijn ontstaan tijdens de ballingschap te Babel, of dat zij voor het eerst gebruikt zijn als plaatsen van religieuze samenkomsten onder Ezra en/of Nehemia. De eerste externe melding van synagogen is uit de tijd van de Ptolomeeën in Egypte (eind 3^e eeuw vC); en in dit geval gaat het om een bedehuis. In zekere zin meer een nuttige 'ruimte', dan een liturgisch heiligdom. Mogelijk waren de synagogen de plaatsen waar men ruimte schiep voor gebed, bestudering en uitleg van de bestaande geschriften, verwerking van het orale erfgoed en theologische duiding van de dagelijkse werkelijkheid. In de nieuw-testamentische tijd komen zij voor als bedehuis en huis van de wetslezing en wetsuitleg. Zij fungeerden waarschijnlijk ook als school en werden geleid door 'leken' (schoolmeester/koster). Na de verwoesting van de tempel in 70 nC kregen zij een uitgebreidere liturgische functie (met aan de tempel-liturgie ontleende elementen).

In de tijd van de (her)bouw van de tweede tempel (wij spreken dan over de vijfde eeuw voor Christus) is de versteende vorm van de ontmoeting met God waarschijnlijk erg beïnvloed door de samengebalde theologisch-literaire constructie van vooral Leviticus. Dat wil zeggen dat het model van het gebouw en de verrichtingen, die er in werden gedaan, ingegeven waren door de literaire neerslag van wat er over de tabernakel en de offercultus door de eeuwen heen was geformuleerd. Daarbij kreeg de tempel de rol van het religieuze en seculiere (in de zin van niet het geloof betreffende) centrale gebouw bij uitstek en de tempeldienaren de rol van religieuze en seculiere overheid, daar een eigen zelfstandig koninklijk gezag verdwenen was. De politieke zelfstandigheid was, ten gunste van vreemde politieke overheden, te gronde gegaan. Tegelijk werd de religieuze zelfstandigheid vanuit de tempel en zijn bestuur, zo goed en zo kwaad als dat ging, gehandhaafd.

In de nieuw-testamentische tijd heeft de tempel in Jeruzalem en de daaraan vast verbonden priesterschaar de leiding over het geestelijk leven en over de dagelijkse juridische en maatschappelijke organisatie dan ook vast in handen. De offercultus en pelgrimages concentreren zich op de tempel in Jeruzalem en de synagogen vervullen de rol van leerhuis, school en plaats van samenkomst van de lokale gemeenschappen.

De positie die Jezus innam, ten aanzien van de tempel als religieus gebouw, is niet eenduidig. Vastgesteld kan worden dat Hij een deel van zijn prediking in Jeruzalem in de tempel deed klinken en, in lijn met de profetische traditie, van meet af aan de confrontatie met de daar heersende opvattingen niet uit de weg ging. Tegelijkertijd verricht Jezus zijn 'werk' ook op vele

andere niet specifiek religieuze of geheiligde plaatsen in binnen- en buitenland. Men zou staande kunnen houden dat Jezus een eigen, wat ambivalente, visie op de betekenis van de tempel had, doordat Hij enerzijds de nadruk legde op het Godshuis waarin rust en aanbidding zou moeten heersen, en anderzijds de betrekkelijkheid en de vergankelijkheid van het gebouw en de stad er om heen aangaf. Uiteraard speelt hier de doorlopende confrontatie met groepen

als priesters en schriftgeleerden, die zich concentreerden rond en in de tempel, een complicerende rol. Toch blijkt een groot respect van Jezus voor de tempel en het altaar daarin, als Hij deze boven het tempelgoud en de offergaven stelt. Hij legt direct verband tussen de tempel en God, die erin woont (Mattheüs 23, 16-22).

Inhoudelijk geven de Evangeliën nog een extra dimensie aan het begrip tempel, wanneer zij in het woord tempel een zelfverwijzing van Jezus zien (zie Johannes 2:22). Deze wordt nog versterkt door de zelfverwijzing, die in Jezus' mond wordt gelegd, als degene die de tempel in drie dagen zal kunnen afbreken en opbouwen (Mattheüs 26: 61 en par.). Zo deze woorden authentiek van Jezus zijn, dan wordt de betekenis van de tempel als gebouw door Hem geminimaliseerd ten gunste van de incarnatie : de Mens als de 'ontmoetingsplaats' met God. Deze gedachte wordt ook nader uitgewerkt in de Corinthie-brieven van Paulus als de gemeente als de tempel van God gezien wordt (1 Corinthiërs 3: 16-17 en 2 Corinthiërs 6: 16). Voor sommigen betekent dit dat gebouwen geen structurele rol spelen in de protestantse geloofsbeleving.

De tempel was in de tijd dat de canonieke Evangeliën geschreven werden en de wereld ingingen, mogelijk al niet meer van betekenis voor de christenheid; deels mogelijk reeds door het feit dat de tempel in 70 nC verwoest was en deels door het feit dat veel christenen buiten de directe omgeving van Jeruzalem leefden en geen directe band meer met deze stad en het bouwwerk hadden. Het is dan ook niet toevallig dat Paulus op de Areopagus kan spreken van God als Degene die niet in 'tempels met handen gemaakt' woont (Handelingen 17: 24).

Andere ruimten moesten worden gezocht voor de erediensten in de steden en dorpen waar men zich bevond. Uit het feit dat de Evangeliën vertellen dat Jezus in een willekeurige zaal Pascha vierde, mag worden afgeleid dat ook andere plekken, woonhuizen en ruimten, door Hem en vooral ook zijn volgelingen voor aspecten van de eredienst geschikt geacht werden. Ook hier zal de ruimte geheiligd zijn door de ontmoeting met God; maar alleen op het moment van de eredienst zelf. Ook de vermelding van Jezus, die spreekt op de heuvels van Galilea of aan de oevers van het meer, geeft die plaatsen in eerste instantie geen bijzondere betekenis. Wat er gezegd en gedaan is, is van belang; maar de plaats wordt aanvankelijk niet vereerd.

Opmerkelijk genoeg is de bijzondere aandacht voor deze plaatsen pas van later datum, wanneer het christendom zich begint te ontwikkelen; dus enige eeuwen later. Naast 'kerkhuizen', daar waar mensen samenkwamen, krijgen bepaalde plekken heiligdommen; zoals het woonhuis van Petrus in Kapernaüm, de plaats van de wonderbare spijziging aan het Meer van Galilea en de berg van de zaligsprekingen. Hetzelfde gebeurt met de plaats van de kruisiging en het graf van Jezus. Tot op de huidige dag behoren deze tot de meest vereerde plekken van de christenheid.

Tenslotte kunnen wij opmerken dat alleen ten aanzien van de tempel gesproken kan worden van een heilige plek, met daarin nog enige gradaties (het 'heilige' en het 'heilige der heilige'). De tempel werd, tot zijn vernietiging, door het Jodendom gezien als de plaats van de continue Godsopenbaring en daarmee een plaats die men niet zonder meer mocht betreden. Nog steeds, anno 2008, mogen Joden niet op het huidige tempelplein in Jeruzalem komen uit angst het heilige der heilige te betreden. Voor christenen heeft deze plek die betekenis niet.

2.2. Bijbels-theologische achtergrond: een Analyse

In de bijbelse gegevens zijn dubbelzinnigheden waar te nemen:

- Enerzijds is de heilige plaats (de afgepaalde of afgeperkte ruimte) de plek waar God met mensen spreekt. En omdat God de initiatiefnemer is tot het gesprek, bepaalt Hij de plaatsen. Anderzijds is het de mens die de ene plaats wel, en andere niet van een 'teken' voorziet.
- Enerzijds is de gehele aarde plaats van openbaring en dus heilig; anderzijds zijn sommige plekken 'meer' heilig dan andere: bijzondere heiligdommen. Men zou kunnen zeggen dat bepaalde plekken, *pars pro toto* (als deel voor het geheel), heilige plaatsen zijn geworden op het oppervlak van de aarde. Het beloofde land als *pars pro toto* voor de wereld; de tempel als *pars pro toto* voor het gebied van de Israëlieten, het heilige der heilige als *pars pro toto* voor de tempel. Uit deze steeds nauwer wordende kringen van heiligheid zou men kunnen constateren, dat de theologen bang waren voor een verafgoding van de natuur. Hoewel de natuur, vooral bij de profeten, telkens wordt geïmpliceerd in het (on)heil dat over de wereld komt ten gevolge van het gedrag van Gods volk.
- Enerzijds gaat het om een tent (de tabernakel), die het volk voorgaat op zijn rondtocht door de woestijn en waar deze tabernakel stopt, houdt het volk halt; hetgeen betekent dat God bepaalt waar Hij zich laat ontmoeten (daar waar het heiligdom is, is het volk). Anderzijds kiest men in de praktijk voor een staand gebouw in Jeruzalem met pracht en praal. Deze plek voor de ontmoeting is door de mens op grond van gelovige ervaringen vastgesteld.
- Enerzijds gaat het om de ontmoeting met en de verkondiging van God, ongeacht het gebouw; en anderzijds heeft de tempel als gebouw ook een eigen theologische betekenis gekregen; als 'monument' van Gods aanwezigheid en betrokkenheid bij zijn volk. Weliswaar wordt deze ten tijde van de profeten uit de periode voor de Babylonische ballingschap van een vraagteken voorzien, maar tot in Jezus' tijd blijkt de tempel een belangrijke betekenis in het geloofsleven te hebben.
- De tempel is een gebouw op de grens van Gods presentie en diens verborgenheid, zo leert de profetische literatuur en blijkt uit de geschiedenis. Maar reeds in oude tijden kon men moeilijk met de tweede notie uit de voeten. Dus werd de tempel een gebouw met pracht en praal en werd de 'heilige' status ervan benadrukt in theologie en dagelijks liturgisch gebruik.

Voorts kunnen wij constateren:

- Dat de verering van de verschillende heiligdommen als heilige plaats niet overal op dezelfde wijze heeft plaatsgevonden. Nu eens is ergens een altaar opgericht na een bijzondere ontmoeting met God, dan weer wordt een boom als ontmoetingsplaats aangeduid, dan weer is een heiligdom gebouwd, waar ook priesters aan verbonden zijn, die bepaalde taken (bijv. de raadpleging van God, het advies en/of leiding geven aan het volk enz.) verrichten. Daaruit blijkt dat er bijzondere plekken in de bijbel aangeduid zijn, waar de ontmoeting met God ooit in de geschiedenis een keer werkelijkheid werd, maar die ook daarna plaatsen van raadpleging of verering van God bleven.
- Dat de constructie van een stenen gebouw, zoals de diverse over het territorium van Israël verspreide heiligdommen en de tempel te Jeruzalem, deel uit maakte van de pre-Israëlitische cultuur en dat in de reconstructie van de geschiedenis van Israël de ark en de tabernakel als ideaal-beeld voor het volk en zijn toekomst zijn aangereikt.
- Dat in het oude testament een aantal termen wordt gebruikt in verband met gebouwen en plaatsen die hier van belang zijn: *Makom* (plaats) en *Mikdash* (heiligdom). Er zijn plaatsen waarvoor de traditie bijzondere interesse heeft: de plaats van de ontmoeting met God (*theophanie* / verschijning van God). *Makom* komt ook voor in priesterlijke teksten en verbindt daar bepaalde religieuze verrichtingen aan bepaalde plaatsen: binnen en buiten de tempel, de Tent, het (leger)kamp en de stad.

Het betreft zowel de tempel als de tabernakel: een heilige plek met de lampstand of menorah, de tafel met de toonbroden en het gouden wierook-altaar. Gaandeweg de tijd concentreert het gebruik van het woord *makom* zich op de tempel in Jeruzalem (en vandaar op de stad zelf en het omringende land); de 'plaats' is heilig, omdat deze tot de tempel behoort. En daarin verschuift en verbreedt het begrip zich van de plaats van het altaar, via openbaring, naar overal waar God zich manifesteert. [En uiteindelijk worden ook andere voor Joden 'goede plekken' *makom* genoemd, zoals de stad Amsterdam: Mokum.]

Mikdash treffen wij in het oude testament regelmatig aan voor het heiligdom of de tempel (en in het meervoud gaat het om de verschillende gebouwen, die samen het heiligdom uitmaken). *Mikdash* is de plaats die gewijd is aan de godheid. De ruimte of het gebouw is aan God als plaats gegeven: dus apart gezet. Een gewijde plaats die slechts met respect mag worden betreden. De stam van dit woord '*kdsh*' betekent 'heiligen', 'apart stellen'; maar zou op grond van het Akkadisch mogelijk ook de betekenis 'stralen' kunnen hebben. Zoals 'heiligen' in de iconografie een stralenkrans (aureool) krijgen. In het moderne taalgebruik zou men kunnen spreken van 'uitstraling'. Deze laatste betekenis kan ons helpen bij het formuleren van de praktisch-theologische betekenis van het kerkgebouw.

2.3. Praktisch-theologische consequenties

2.3.1. Heiliging door gebruik

Hoewel duidelijk is dat een kerkgebouw niet 'heilig' is uit zichzelf, kan het gebouw door het gebruik ervan 'geheilgd' worden. Dit sluit aan bij het oud-testamentisch gebruik van de term 'heilig' = 'afgezonderd', in dienst van God gesteld; of de mogelijke betekenis van 'stralend'. Een plaats met een specifieke uitstraling, als ware door God zelf bezocht en aangeraakt. Waarschijnlijk is dit het dan ook wat de meeste moderne mensen ervaren. Het bedienen van Woord en sacramenten, het staan voor het aangezicht van God op een speciaal daarvoor ingerichte plek maakt dat deze plaats, het kerkgebouw, een bijzonder karakter krijgt. En daarmee een 'aparte' plek gaat innemen in de bebouwde omgeving.

Een kerkgebouw is vaak bedoeld als 'huis van God', de plaats waar God en mens elkaar ontmoeten, en het is derhalve specifiek voor de eredienst aan God ingericht. Met als gevolg dat het gebouw meestal bijna uitsluitend voor de liturgie en wat daarmee verwant is, bruikbaar is. Doordat een kerkgebouw als plaats voor de ontmoeting met God, en als huis van God tussen de woningen van de mensen, wordt aangemerkt, zijn er in de geschiedenis speciale eisen gesteld aan inrichting en bouw en aan de manier waarop het gebouw betreden kan worden door mensen. Met als gevolg dat het 'dagelijks' gebruik van een dergelijk kerkgebouw een bijzondere 'kwaliteit' van dat gebouw met zich meebrengt.

2.3.2. Het kerkgebouw als 'de' plaats

Uiteindelijk benaderen wij met deze formulering het bijbelse fenomeen van het 'apart-stellen' en 'uitstraling' (= heiliging) van een gebouw voor God en de eredienst aan God. Immers, het kerkgebouw is de plek van de openbare, publieke beoefening van het christelijk geloof, dat 'apart gesteld' is in de gebouwde omgeving voor de godsdienstoefening. Het is heel vaak door zijn architectonische vormgeving en ruimtelijke omvang het gebouw met een zekere 'uitstraling', dat opvalt in de bebouwde omgeving. Hier belijdt de gelovige gemeenschap publiekelijk haar geloof en hier gaat zij de ontmoeting met God aan. En ook de zichtbaarheid heeft een betekenis voor de gehele omgeving als uiting van het missionaire aspect van de opdracht van Jezus '*Ga dus op weg en maak alle volken tot mijn leerlingen, door hen te dopen...*' (Mattheüs 28: 19).

Het gebouw heeft daarmee in bouwkundige en sociale zin een eigen plek in bebouwing van stad of dorp. Het gebouw is in zijn vormgeving, zowel van binnen als van buiten, de exponent van de Godsverering van een gelovige gemeenschap.

De binnenzijde en de buitenkant van het kerkgebouw zijn daarmee beide uitdrukking van de openlijke beoefening van de christelijke godsdienst. Heel vaak is de architectonische vormgeving ervan exponent van de beleving van die godsdienst in een bepaald tijdsgewricht. Maar ook de inrichting en de roerende zaken in het gebouw zijn een uitdrukking van diezelfde beleving. Deze inrichting en vormgeving kan niet los gezien worden van het geheel; het ensemble van binnen- en buitenkant met de voorwerpen er aan en er in zijn van belang.

Met dit alles kunnen wij bovendien vaststellen dat er geen verschil is in de beleving van een klassiek, historisch, monumentaal of modern gebouw. Het gaat namelijk steeds weer om de expressie van de openlijke beleving van het geloof door de bouwende of bewonende gemeente.

Martinikerk te Sneek (tijdens doordeweekse openstelling) in gebruik bij de Protestantse gemeente te Sneek

3. Van verleden naar heden, een globale schets

3.1. De Reformatie

In de geschriften van de reformatoren komt het kerkgebouw ter sprake in het kader van het leven van de gemeente, haar eredienst en haar diakonaat. Het kerkgebouw wordt daarbij gezien vanuit het perspectief van de heiliging, de toewijding aan de Heilige en de toewijding aan een geheiligd leven dat daarvan de vrucht is. Heilig is een kerkgebouw voor zover het door het gebruik voor de eredienst wordt geheiligd, toegewijd. In die zin kan over het kerkgebouw in reformatorisch perspectief gesproken worden als over een plaats van heiliging.

De functie van het kerkgebouw wordt door Luther omschreven als de plaats waar *'die Christen mugen tzusammenkommen, bitten, predigt horen und sacrament empfangen'*. Alleen Woord en sacrament bemiddelen het heil en heiligen de gelovigen. Het kerkgebouw is geen zogenoemd *'medium salutis'*, geen *'middel dat heil bewerkt'*. In Luthers optiek lijkt krachtens dit citaat het kerkgebouw gedesacraliseerd, buiten de eredienst komt het geen waardigheid of kracht toe. Overigens liggen er aan de inrichting van het kerkgebouw wel degelijk liturgische overwegingen ten grondslag. Zo zien wij bijvoorbeeld dat van meet af aan in Lutherse kerkgebouwen kansel en altaar nauw met elkaar verbonden zijn als uitdrukking van de eenheid van Woord en sacramenten. Ook de doopschaal wordt als teken van die eenheid op de altaartafel geplaatst.

Calvijn laat zich in zijn *Institutie* uit over kerkgebouw in het kader van het gebed. *'Gelijk dan God aan de gelovigen door zijn Woord de algemene gebeden beveelt, zo moeten er ook openbare kerken tot het houden daarvan bestemd zijn (...)'*. Het kerkgebouw is fundamenteel een plaats van gemeenschappelijk gebed. Wat daarbij afleidt van de eer van God, dient te worden verwijderd. *'En toch ben ik niet van zulk een bijgeloof bevangen, dat ik van oordeel ben, dat men in het geheel geen beelden mag dulden. Maar omdat de beeldhouwkunst en de schilderkunst gaven Gods zijn, verlang ik van beiden een zuiver en wettig gebruik (...) God af te beelden in een zichtbare gedaante houden wij voor ongeoorloofd, omdat Hij het zelf verboden heeft, en omdat het niet kan geschieden zonder ontheiliging van zijn eer.'* Ook legt Calvijn een verband tussen de kosten die aan een kerkgebouw worden besteed en de gelden die dienen voor het diaconaat. Het een zal niet ten koste gaan van het ander. Het kerkgebouw zal getuigenis afleggen van de soberheid die wordt betracht om kerkegeld aan zijn eigenlijke bestemming te kunnen besteden: de armen. Ook kent de gereformeerde traditie een beginsel van liturgische inrichting: de kansel als plaats van verkondiging staat centraal. Voor de bediening van het Heilig Avondmaal wordt voor de kansel alleen bij gebruik een schragentafel opgesteld. Ook de doopschaal wordt alleen bij gebruik in een houder aan de kansel bevestigd. Beide zijn beelden van een onderschikking van de sacramenten aan de verkondiging van het Woord. Dit in tegenstelling tot de Lutherse eenheid van beide.

De *Confessio Helvetica Posterior* (1566) zegt aangaande het kerkgebouw: *'Hoewel God niet woont in tempels die door handen zijn gemaakt, weten wij toch uit Gods Woord en uit de heilige gebruiken, dat God en de plaatsen die aan zijn aanbidding zijn gewijd, geen gewone maar heilige plaatsen zijn en wie zich daarin ophoudt, zal zich eerbiedig en betamelijk gedragen, omdat hij zich immers op een heilige plaats bevindt, voor het aangezicht van God en zijn heilige engelen'*³.

³ *Confessio Helvetica Posterior*, 18. Dit citaat en enkele overwegingen in deze paragraaf zijn ontleend aan het rapport *Wohnung Gottes oder Zweckgebäude? Ein Beitrag zur Frage der Kirchengenutzung aus evangelischer Perspektive*, Schweizerischer Evangelischer Kirchenbund SEK, Bern 2007.

Volgens de auteur van deze confessie, de Zwitserse reformator Bullinger, is een kerkgebouw heilig, voorzover zij *'door het heilige gebruik'* - de eredienst - geheiligd wordt.

De conclusie kan worden getrokken dat in de reformatie het kerkgebouw, in het spoor van de de-sacralisatie van liturgie en clerus, zijn sacrale uitstraling verliest. Het accent wordt fundamenteel verlegd van een plaats waar goddelijke krachten in het bijzonder werkzaam zouden zijn, naar de plaats waar de samenkomende gemeente haar heiliging, haar toewijding, ontvangt in Woord en sacramenten en daarop antwoord in lofzang, gebed en diakonaat. Zo wordt het kerkgebouw een plaats van ontmoeting tussen God en zijn gemeente: een huis van het levende Woord.

3.2. De Noordelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw

In het spoor van de reformatie behoefde de gereformeerde reformatie in de Nederlanden geen eigen type kerkgebouw. Zij heeft een nieuwe architectonisch-ruimtelijke aanzet niet als noodzakelijk ervaren. Hoe had zij anders kunnen blijven wonen in de oude ruimten, als zij geen gevoel had gehad voor de zeggingskracht daarvan? Wat vervolgens na 1600 aan kerken werd gebouwd, ontsproot qua architectuur eerder uit culturele eruditie dan uit een religieus gemoed. Als zich in de gereformeerde kerk in de noordelijke Nederlanden de noodzaak tot nieuwe kerkbouw voordoet, zoekt men aansluiting bij de architectuur van de renaissance zoals die in Italië tot ontwikkeling was gekomen en kopieert vrijmoedig Italiaanse voorbeelden.

Voor de Lutherse gemeenten in de Nederlanden geldt een ander verhaal. Het zijn gemeenten die veelal gevormd werden door immigranten. Zij vluchtten uit Antwerpen, zij kwamen uit verschillende delen van Duitsland en Scandinavië. Waar deze migrantengemeenten, die meest eerst in huizen samenkwamen, toestemming van de overheid kregen om hun godsdienst uit te oefenen, kregen ze, maar dan meestal pas in en na de tweede helft van de zeventiende eeuw, door koop of schenking vaak de beschikking over voormalige kloosterkapellen. Ook konden zij, evenals de Rooms-Katholieken, Doopsgezinden en Remonstranten, 'schuilkerken' stichten. Daarbij vielen zij alle onder de bepalingen van de overheid dat zij letterlijk 'niet aan de weg mochten timmeren' als zij nieuwe kerkgebouwen stichtten. Deze schuilkerken kennen alle eenzelfde opzet: zaalkerken met veelal galerijen rondom en in meerdere verdiepingen. Binnen deze door de omstandigheden voorgeschreven vorm van schuilkerken werden de lutherse kerken gekenmerkt door de verbinding tussen de kansel en de eveneens vaste altaartafel.

Daarbij kon dan de gemeente voor de altaartafel langs lopen om staand of knielend de communie te ontvangen. Een eigen manifest altaar, zoals in de kerken van hun thuislanden, was niet opportuun om niet voor de rooms-katholiek gehouden te worden, maar door aan te sluiten bij de ontwikkeling van het samengaan van kansel en altaar in de Duitse Lutherse traditie, vonden de Lutheranen toch een mogelijkheid om het hart van hun eredienst op passende wijze uit te beelden.

Ook de aandacht voor de vormgeving van de avondmaalsbekers geeft aan dat de Lutheranen met meer gevoel voor het sacrale in hun kerken omgingen dan de gereformeerden.

Evangelisch-Lutherse kerk te Zaandam

Voorzover er gesproken kan worden van een protestantse visie op het kerkgebouw in de reformatie, zijn daarin twee aspecten te onderscheiden. Het eerste betreft dus de concentratie op de inrichting van de kerkruimte met het oog op het gebruik. In de gereformeerde traditie is daarbij de enige vraag die naar een adequate scharing rond de verkondiging van het Woord in de prediking. Kansel met kanselbijbel en doophek, ook met bijbel, staan letterlijk en figuurlijk centraal. In die zin is het kerkgebouw voor hen 'slechts' een gehoorzaal. In de Lutherse traditie betreft deze scharing, zoals hierboven opgemerkt, nadrukkelijk de scharing rond woord en sacrament. In een (later) commentaar op de ingebruikneming van de Ronde Lutherse kerk (1671) in Amsterdam wordt nadrukkelijk gemeld dat 'nu de sacramenten werden bediend, deze kerk pas in de volle zin van het woord een huis Gods was'. Vanuit deze toewijding aan het gebruik heeft het kerkgebouw een eigen uitstraling. De prediking is immers meer dan een leerrede en de bediening van de sacramenten heeft een impact van meer dan voorbijgaande aard. In die zin wordt het kerkgebouw ervaren als 'meer dan het gewone'. Dat blijkt bijvoorbeeld uit zegswijzen die blijven spreken van het 'opgaan naar het huis des Heren'. Ook de grote aandacht die in beide tradities wordt gegeven aan de vormgeving en kwaliteit van kansel, c.q. kansel en altaartafel, kostbaar avondmaalsgerei en doopschalen, lezenaars, is een helder signaal.

Het tweede aspect betreft de architectuur van het kerkgebouw in het geheel van stad en dorp. Daar is in principe geen breuk met de voor-reformatorische tijd aan te wijzen. De vanzelfsprekendheid waarmee de gereformeerde kerk deel uitmaakt van het totale maatschappelijke en culturele complex vertaalt zich in gebouwen volgens de laatste architectonische snit, die door hun omvang en situering een duidelijk signaal geven van de onverbreekelijke verbinding tussen de heersende kerk en de overheid. De uiterlijke gestalte van het kerkgebouw was in die zin vooral een symbool van de geestelijke kracht waarmee de kerk het maatschappelijk en geestelijk leven wilde doordringen. Zij werd hiertoe in staat gesteld doordat de kerkgebouwen zonder uitzondering zijn gesticht door de vroedschap of in feodale streken door de landheer. Ook de Lutheranen gaven een signaal dat zij participeerden in deze ontwikkelingen toen zij in de zeventiende eeuw hun monumentale Ronde Lutherse Kerk in Amsterdam bouwden.

3.3. De negentiende eeuw

Deze situatie veranderde toen in de 19^e eeuw de eigendom en beheer van de gereformeerde kerkgebouwen werden overgedragen aan de kerkelijke gemeenten. Die daartoe praktisch en financieel vaak niet toe geëquipeerd waren. De principiële ambivalentie van de gereformeerde traditie wordt ook getekend door de vanzelfsprekendheid waarmee in de volgende eeuwen middeleeuwse kerkgebouwen door de overheid aan hun bestemming zijn onttrokken en voor allerhande doeleinden bestemd.

In het Nederland van de 19^e eeuw moeten wij voor de waardering van het kerkgebouw vooral zien naar de kerken van de Afscheiding en de Doleantie. Het zal niet verbazen, dat ook bij de eenvoudigste vormgeving met betrekking tot de inrichting bewust aansluiting wordt gezocht bij de gereformeerde traditie. Zo enigszins mogelijk is er rond de kansel de dooptuin met daarin de banken voor de kerkenraad. Soms wordt zelfs de wand waartegen de preekstoel staat 'het koor' genoemd. Of in een schuurkerk die achter een woning is gebouwd, wordt het uiteinde waar de preekstoel staat afgesloten met een driezijdige beëindiging: onbewuste verwijzing naar de middeleeuwse kapel. De aard van de eredienst vormde een stimulans tot kerkgebouwen waaraan kosten noch moeiten gespaard werden. Bij de ingebruikneming van de christelijk gereformeerde kerk in Middelstum verdedigde de predikant het streven naar een mooi gebouw. Hij wees erop *“dat het niemand moet verwonderen, dat er nog christenen zijn, die tot aanbidding van hun Heiland een prachtiger huis bouwen dan zij zelf bewonen, en die onbekrompen met een mild hart, zelfs zonder dat zij daartoe gevraagd zijn, de offers der liefde brengen; die niet in bekrompenheid vragen: ‘wat is goedkoopst?’, of ‘waarmee zou het kunnen?’, maar die in heilige weelde op het luchtige kerkgebouw nog een torenspits plaatsen, waardoor zij, op verre afstand zelfs, de wereld verkondigen: ‘hier staat een huis Gods, een poort des hemels!’”*.

De vele nieuwgebouwde kerken uit de Afscheiding, Doleantie en later ook (bij stads-uitbreidingen) van de Hervormde Kerk zijn allen gebaseerd op het concept van de gereformeerde reformatie waarbij de gemeente is geschaard rond de kansel. Ook de doopsgezinde en remonstrantse kerken kenden in feite geen ander concept.

3.4. De twintigste eeuw

De visie op het kerkgebouw wordt voor het eerst genuanceerd in de liturgische beweging. Het begrip 'aanbidding' bepaalt eredienst. Het kerkgebouw ademt een sfeer van sacraliteit. De gesuggereerde ideale inrichting van de kerk is die van een processieweg die uitkomt bij de avondmaalstafel: *‘We zouden moeten weten: hier is Eeredienst, hier komt God ons tegemoet, hier moeten wij Hem ontmoeten, hier gaat 't niet enkel om de preek van den een of anderen dominee, maar om de bediening van Gods Woord in den waarlijk sacramenteelen zin. ... En wij zouden met te dieper ernst kunnen zingen: God is tegenwoordig, God is in ons midden. wij zouden in een ruimte zitten, die waarlijk kerk is.’*⁴

De liturgische beweging vond zijn volgelingen in geheel Europa. Er was daarbij sprake van een sterke wisselwerking tussen de verschillende tradities. Zo zijn zowel de Anglicaanse als de ontwikkelingen in de Evangelisch-Lutherse kerken in Duitsland voor de kerkbouw in Nederland mede bepalend geworden voor de kerkbouw. Zo wordt al in 1861 het Eisenacher Regulativ

⁴ B. ter Haar Romeny, Het kerkgebouw, in: Handboek voor den Eeredienst, Rotterdam 1934, blz 19-37, via Regn. Steensma, Opdat de ruimten meevieren. Baarn 1982, blz. 13

uitgevaardigd, waarin het bouwprogramma van een protestantse kerk wordt vast gelegd. Er wordt daarbij teruggerepen op de vroeg-christelijke basilica en de romaanse bouwstijl. Voor het eerst sinds de 16^e eeuw wordt voorgesteld het altaar los te maken van de kansel. Dertig jaar later volgt het 'Wiesbadener Programm'. De bepalingen van Eisenach worden als katholisierend verworpen en zo wordt bijvoorbeeld het 'Kanzelaltar' weer in ere hersteld. Van belang is de bepaling dat het kerkgebouw een 'Vergaderhuis van de vierende gemeente' zal zijn.

Het is één van de signalen van een nieuwe bezinning op de aard van de liturgie van de gemeente, die in de tweede helft van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw de discussie rond de kerkbouw een nieuwe wending zal geven.

Voorbeelden van kerkgebouwen die volgens de principes van de brede liturgische beweging in Europa in de eerste dertig jaar van de 20^e eeuw zijn ingericht en/of gebouwd, zijn de Hervormde Kloosterkerk en Duinordkerk in Den Haag en de Lutherse Maarten Lutherkerk in Amsterdam. Hier zien wij voor het eerst in Nederland een eigen 'kooruimte' waarin de altaar-/avondmaalstafel centraal staat, geflankeerd door de kansel aan de ene zijde en de kerkenraadsbank aan de andere zijde. Deze kerkgebouwen beïnvloedden de restauratie en herinrichting en de bouw van een reeks zowel hervormde als Lutherse kerken.

Het denken over het kerkgebouw in een nieuw te scheppen stedenbouwkundige structuur in stadsuitbreidingen dateert uit het begin van de 20^e eeuw; toen ook de wet op de volkshuisvesting van kracht werd.

Na de Tweede Wereldoorlog staan de kerken voor de opdracht een groot aantal nieuwe kerkgebouwen te stichten. De discussie over de aard van het kerkgebouw wordt weer opgenomen. In 1954 aanvaardde de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk het rapport 'Beginselen van Kerkbouw'. In de vragen rond de inrichting van het kerkgebouw neemt het rapport een middenpositie in tussen de verlangens van de Liturgische Beweging naar een kerk met een sterk accent op de lengteas en een streng gereformeerde opvatting die de gemeente in een 'dwarsopstelling' geschaard wil zien rond de kansel. Het rapport wordt getekend door een zekere worsteling tussen sacraliteit en functionaliteit. In beide gevallen kiest het rapport echter bij de inrichting voor een nevenschikking van kansel, tafel en doopvont in een vaste opstelling. K.L. Sijmons, een van de baanbrekende protestantse architecten, formuleert hierbij de architectonische invalshoek als een zoeken *'naar nieuwe ruimtelijke vormen die aan ons ruimtegevoel voldoen'*. Met betrekking tot de inrichting van vele kerken uit deze periode wordt gekozen een inrichting van het 'liturgisch centrum' die gelijkenis vertoont met het 'Kanzelaltar' uit de Lutherse traditie: centraal staat een manifeste kansel, met daarvoor een minder dominante avondmaalstafel. Ter linker en rechter zijde bevinden zich resp. doopvont en kerkenraadsbank. Zo bijvoorbeeld de Kruiskerk in Amstelveen en de Matteüskerk in Utrecht.

Bijna belangwekkender nog dan de vragen rond ruimte, inrichting en sfeer van het kerkgebouw zijn de vragen rond de aard van het kerkgebouw en de architectuur daarvan. Het rapport 'Beginselen van Kerkbouw' omschrijft het kerkgebouw als *'het huis der gemeente, waar zij samenkomt voor de dienst des Heren, huis des gebeds, en waar zij gelooft haar Heer te ontmoeten, huis des Heren. Het kerkgebouw dient van de Kerk, zoals deze in artikel 27 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis wordt beschreven, een teken in de wereld te wezen'*. Zo zal het kerkgebouw door *'verheven waardigheid en rust aan dit belijden gestalte geven'*. Dit betekent niet dat de liturgie in strikte zin het kerkgebouw bepaalt, maar wel dat het *'kerkgebouw de architectonische lofprijzing behoort te zijn, zoals de liturgie de telkens vernieuwde lofprijzing van de gemeente behoort te zijn. Liturgie en architectuur gaan hier parallel; beide zijn een*

getuigenis en een eerbewijs en elk verkondigt, op de haar eigen wijze en met de haar ten dienste staande middelen Gods eer.'

Het rapport kiest daarbij positie in een brede discussie die in de naoorlogse jaren gaande was over de aard van het kerkgebouw en de autonomie van de architectuur en de ontwikkelingen daarin. De discussie beweegt zich in de aanvang rond het begrip 'monumentaliteit' zoals die is voorondersteld in o.a het rapport 'Beginnselen van Kerkbouw'. Sijmons constateert dat de moderne architectuur beslist anti-monumentaal is, waarbij hij concludeert dat de lijnen der traditie gecontinueerd dienen te worden. *'De kerkelijke architectuur verliest in haar historische ontwikkeling nooit een continuerend bestanddeel'*. Dat belette Sijmons overigens niet om, met veel anderen, op zoek te gaan naar nieuwe ruimtelijke vormen. In een overzicht over 10 jaar naoorlogse kerkbouw dat onder auspiciën van de prof.dr. G. van der Leeuw-stichting verscheen, beschrijft architect Westerhuis dat dit zoeken naar de juiste vorm leidde tot de conclusie, *'dat iedere architectonische ruimte theologisch verantwoord kan zijn en dat het stellen van het vormprobleem op zichzelf geen uitweg heeft geboden aan de vernieuwing van de kerkbouw. Wanneer de kerkbouw zich verzoent met de functionaliteit zoals die in de wereld van architectuur en kunst opgeld doet, komt er ruimte voor een nieuwe impuls in de kerkbouw.'*

De Adventskerk die Sijmons in Loosduinen bouwde, is het bewijs van de omslag in het denken van de architect op dit punt. Een nuchter en helder gebouw waarbij het uitgangspunt van de ene ongedeelde ruimte rond het liturgisch centrum is verlaten. De vorm is hier resultaat en geen vooropgesteld doel. Een reminiscentie aan het 'teken'-karakter van het kerkgebouw is nog wel een enorme klokkenstoel die als toren functioneert. Er vindt hier een evolutie plaats naar het kerkgebouw als een functioneel gebouw, dat zich in weinig onderscheid van andere gebouwen met een bijzondere bestemming. In Nederland is deze beweging ingezet door architect Oud. In navolging van b.v. F. Wright zoekt hij vanuit een autonome opstelling van de architectuur naar een inpassing van het kerkgebouw in de omgeving. Zijn kerk voor de Hersteld Apostolische Kerk die hij in 1928 ontwerpt, voor de door hem gebouwde Kiefhoekwijk in Rotterdam, voegt zich geheel en al in de architectuur van de wijk. De kerk is hier een element van het wonen en niet omgekeerd. Intrigerend is echter, dat ook in deze invoeging in het gebouwde het kerkgebouw een zeer eigen accent krijgt. Een kenmerkend voorbeeld van de wisselwerking tussen stadsbestuur en kerkelijke gemeente is de discussie in Amsterdam tussen beiden, toen de eerste het ontwerp van Lutherse Augustanakerk (1957) niet aanvaardbaar achtte omdat het ontwerp 'niet kloek genoeg' was in het geheel van de nieuwe wijk waarin dit gebouw een plek zou krijgen.

Hiermee is een thematiek aangesneden waaraan tenslotte ook de na-oorlogse reformatorische kerkbouw zich niet kan onttrekken: wat is de relatie tussen kerk en stad? Hoe vindt de kerk haar plaats in dat geheel en hoe zal de kerkbouw daarvan een uitdrukking zijn? De architectuur stelt vragen aan niet alleen het kerkgebouw, maar daarin aan het gemeente-zijn en de expressie daarvan.

Architectuur en liturgie zijn nadrukkelijk met elkaar in gesprek over de eigen plaats van het kerkgebouw in stad, dorp of buurt. Met name de prof.dr. G.van der Leeuw-stichting mag hierbij genoemd worden als stimulator. Architectonisch belangwekkende kerkgebouwen zijn hiervan het resultaat. Als een uiterste voorbeeld van autonome architectuur die ruimte schept voor de eredienst kan de hervormde kerk 'De Hoeksteen' (1965) te Uithoorn gelden. Deze werd ontworpen door Rietveld, die zich situeert in de traditie van Oud en afstand neemt van een toen actuele evolutie naar expressieve en figuratieve architectuur. Voor Rietveld is architectuur objectieve ruimtebepaling, die levensvoorwaarden onthult en niet vastlegt. Elk programma is

voor hem slechts aanleiding tot architectuur, d.w.z. ruimteschepping. Een open gesprekspunt blijft de theologische duiding van de architectonische schepping.

Deze kwalitatief hoogwaardige gebouwen zijn autonoom en voeren veelal geen gesprek met de gebouwde omgeving. Waar dit gesprek wel nadrukkelijk gevoerd wordt, is de gereformeerde kerk te Nagele (1958) van de architecten Van den Broek en Bakema. Zij schrijven dat de *'kerkelijke ruimte werd ontwikkeld uit de stedenbouwkundige structuur van het dorp'*. Met de ruimtelijke bepaling van de kerk is een geleidelijke overgang bedoeld van de openbare naar de kerkelijke ruimte. Deze ruimte is zo eenvoudig mogelijk gehouden om deze 'slechts aandacht en respect van de mens te doen vragen voor de totale ruimte waarin alles is en wordt'. Hier ligt dus een duidelijke stellingname over de samenhang tussen dorpsgemeenschap en kerkelijke gemeente ten grondslag aan de architectuur, de inrichting en de invoeging in het geheel van het gebouwde.

Sionkerk te Arnhem (1963, architect M.F. Duijtjer)

Een andere invalshoek in de kerkbouw is aan te duiden als een zoeken naar een relatie tussen kerk en wereld waarbij afstand wordt gedaan van iedere vorm van monumentaliteit, en geloof en leven zo nauw mogelijk verbonden worden. De kerk zoekt zich onnadrukkelijk te integreren in het samenleven als een van de componenten daarvan. Deze optiek komt het meest expressief tot uitdrukking in de 'agora', de in een groter gemeenschapscentrum ingevoegde kerkruijnte die daarnaast ook voor andere doeleinden benut kan worden. In Lelystad en Dronten zijn daarvan twee voorbeelden te vinden. Het is ook de tijd van kerken à double usage: de gemeente zondert zich niet af, maar is ook in haar eredienst midden in de wereld. Een pregnant signaal hiervan is het ontwerp van Aldo van Eyck voor een kerkgebouw op het terrein van Kerk en Wereld. Dit ontwerp, 'Wheels of Heaven', was de bekroonde inzending op een prijsvraag die in 1964 was uitgeschreven door de Van der Leeuw-stichting. Hierbij kregen de inschrijvers de

ruimte om als het ware zelf de opdracht te formuleren voor een kerk die evengoed geen kerk, een kapel of misschien een huis zou zijn. *'Een ruimte waarin vorm krijgt wat op dat moment in die ruimte voorhanden is aan geloof en ongeloof, zonde en genade, twijfel en hoop - een vorm waarin Immanuel (God-met-ons) tot waarheid wordt, omdat hij de waarheid is, én de weg, én het leven.'* Van Eyck ontwierp een meervoudige ruimte, gebaseerd op cirkels die onderling verbonden zijn. In zeer vereenvoudigde vorm werkt dit concept door op plaatsen waar gemeenten hun manifeste kerkgebouwen moeten of willen prijsgeven en zoeken naar een in de buurt 'ingevouwen' kerkruimte die geschikt is voor een geleed gebruik, dat zijn middelpunt zoekt in de eredienst.

In alle gevallen levert het kerkgebouw een beeld van de wijze waarop de betreffende gemeente haar plaats in de samenleving verstaat en hoe zij daarvan een publiek signaal wil geven. De vraag blijft actueel naar de theologische waardering van het plaatsvervangend bestaan van de christelijke gemeente in haar eredienst en de gestalte die zij daaraan geeft. Een opmerkelijke dimensie daarbij is op dit moment, dat zowel vanuit de gemeenten als vanuit ontwerpers van kerkgebouwen opnieuw behoefte blijkt te zijn aan ruimtelijke duidelijkheid, aan autonomie, aan uitstraling. Liturgie blijkt door vele ontwerpers vooral in zeer algemene en individuele termen geformuleerd en begrepen te worden. Termen als rust en stilte, pauze of contrapunt in de hectische cadans van de moderne samenleving worden veelvuldig gebezigd. De uitdaging waarvoor de kerk in haar omgang met het kerkgebouw staat, is de vraag naar de wijze waarop zij architectuur en kunst als autonome gesprekspartners aanvaardt omwille en als deel van haar eigen gesprek met de wereld temidden waarvan zij gemeente is.

De conclusie uit het voorgaande is, dat het gespreksthema met de betrekking tot wat het kerkgebouw wil belichamen en waarvan het een signaal is, de relatie is tussen kerkgebouw en gebouwde omgeving. Telkens weer blijkt dat de gemeente haar zelfverstaan investeert in haar kerkgebouw en daarmee dus existentieel verbonden is.

Gereformeerde Kerk "de Kandelaar" te Holten uit 1979

3.5. De huidige situatie

Een theologische en historische doordiening van de plaats en functie van het kerkgebouw kan niet volstaan met de reflectie op de traditionele invalshoeken. De tijd waarin wij leven en waarin wij gestalten van kerk-zijn zoeken is complex. Religiositeit en ritualiteit vormen een integrerend en intrigerend onderdeel van de beeldvorming van het kerkgebouw en zijn functioneren. Daarop dient de kerk in te spelen; want het kerkgebouw is in de huidige pluriforme samenleving te omschrijven als een 'vrijplaats' temidden van diverse andere vrijplaatsen (als musea en theaters), die even zo vele 'vierplaatsen' van verschillende levensstijlen zijn. De kerk dient zich te realiseren dat zij tegenwoordig slechts één van de 'aanbieders' van een dergelijke vrijplaats is. Wel heeft zij in haar eigen rituele repertoire en in de eigen gebouwde expressie daarvan, een uitdagend aanbod dat haar, onder anderen, een eigen plaats op de markt van de vormen van levensstijlen biedt.

Het is daarbij van eminent belang te constateren dat buiten de kerkelijke kring – en dus buiten de groepen die de liturgische functie van een kerkgebouw belangrijk vinden – in toenemende mate een eigen 'beleving' is waar te nemen van het kerkgebouw. Nu ruim een kwart van de Nederlandse bevolking zich wel religieus noemt, maar geen kerkelijke binding heeft, blijkt dat de – vooral oude – kerkgebouwen zich in een toenemende belangstelling mogen verheugen. En dit in diverse aspecten: ter toeristische bezichtiging, om in binnen te lopen als in een stilte-ruimte met als 'doel' een moment van meditatie en om '*rites de passage*' te verrichten buiten een specifiek religieuze context. Dit alles leidt eindelijk tot de bereidheid zich mede in te zetten voor en bij te dragen aan onderhoud en instandhouding. Deze re-religiosering van een deel van de samenleving verkeert, getuige vele onderzoeken, in een expansieve fase. Het is aan de kerk haar plaats daarin te bepalen.

Met betrekking tot het kerkgebouw heeft zich in deze context een visie ontwikkeld op de ruimte van het kerkgebouw en de ordening daarvan als facet van de wijze waarop individu en gemeenschap zichzelf realiseren en daaraan uitdrukking geven. Wij zijn onlosmakelijk verbonden met de ons omgevende ruimte, en ons samen zijn is op fundamentele wijze ook een samen-dáár-zijn. Deze plaatsen zijn te kenschetsen als een '*lieu de mémoire*': gedenkplaatsen van een gebeuren dat bewaard dient te blijven. De in- en externe gestalte van het kerkgebouw waarin de eredienst zich afspeelt is dan ook geen bijkomstigheid.

Momenteel zijn twee bewegingen te onderscheiden, die beide van belang zijn voor de omgang met onze oude en nieuwe kerkgebouwen. De eerste is die waarin gesignaleerd wordt dat enerzijds gemeenschapsrituelen geen manifest deel meer uitmaken van zowel het publieke seculiere- als het publieke kerkelijke bestel. Onderzoek wijst uit dat er steeds minder tijd, energie, geld en ruimte wordt uitgetrokken voor rituelen. In moderne binnensteden, zorginstellingen, ziekenhuizen en woonhuizen zijn nauwelijks plekken voor rituelen. In de vele nieuwe grootschalige nieuwbouwwijken ontbreken kerken vaak in de opzet. Anderzijds wordt geconstateerd dat waar kerken zich terugtrekken uit het publieke- of semi-publieke domein, musea, theaters, winkelcentra, pretparken, natuur en 'eigen huis en tuin' een nieuwe sacrale ruimte en rituele allure bieden. Allen zijn vormen zij op eigen wijze expressie van (een facet van) zingeving die wordt gezocht. Deze zeer diverse en ongelijksoortige plaatsen van zingeving maken duidelijk dat individu en gemeenschap zich uiterst complex tot elkaar verhouden. Maar evenzeer maken zij duidelijk dat onze gefragmenteerde samenleving kennelijk niet kan zonder manifeste plaatsen van zingeving. De tweede beweging sluit wellicht aan bij deze tendensen. Een van de achtergronden van het tekort aan rituele ruimten is het gegeven dat ritueel en dus ook rituele ruimte, tot een andere orde behoort. De orde van het niet-efficiënte, niet-nuttige, niet-economische domein. Een kerkgebouw is het prototype van een economisch inefficiënt

gebouw. Maar deze 'zwakte' van de liturgische ruimte, deze verregaande staat van 'buiten de economische orde zijn', is vanuit een ander perspectief juist een kracht. Wij zouden kunnen aansluiten bij de tendens om de eigen aard van de liturgische ruimte weer te waarderen als een 'heilige' ruimte, als een ruimte die contrasteert ten opzichte van het alledaagse. Daarbij dient ook gesproken te worden van de kwaliteit van het 'heilige'. Daarmee wordt gedoeld op de algemene hunkering naar een kwalitatief hoogstaande expressie van en ruimte voor rituelen, c.q. de christelijke eredienst.

De tijd van multi-functionele ruimten is voorbij; dat wil zeggen dat men steeds meer ruimten scheidt die primair, of soms uitsluitend, bruikbaar zijn voor de eredienst. In de optiek op de architectuur van het kerkgebouw zou nu kunnen worden aangesloten bij het zoeken in onze cultuur naar 'betekenisvolle, sacrale zones', naar oases in de heersende orde van economie, berekening, nut en noodzaak. Aan de orde is het 'onderscheidende karakter' van het kerkgebouw. Met daarbij de vraag of de kerk niet bij uitstek degene behoort te zijn die ruimte biedt aan 'meer dan het gewone'.

Kerkgebouw De Bron in de wijk Stadspolders te Dordrecht (2004, architect A. Venema)

3.6. Enkele overwegingen m.b.t. de missionaire betekenis van het kerkgebouw in gesprek met de 'theologie van het kerkgebouw'⁵

De betekenis van en de omgang met het kerkgebouw wordt in de bezinning op de aard van het gemeente-zijn in het huidige beleid vooral benaderd vanuit de missionaire inzet en uitstraling van de gemeente. Daarin kan het kerkgebouw, juist door zijn manifeste aanwezigheid, een belangrijke rol spelen. Het is terecht dat wij in onze bezinning op de functie van het kerkgebouw aansluiting zullen zoeken bij de missionaire gestalte van de gemeente.

⁵ Deze paragraaf bevat de inleiding van ds. Hans Uytendogaardt tijdens de vergadering van de generale synode op 7 november 2008 te Lunteren. Daarbij is dankbaar gebruik gemaakt van enkele overwegingen die prof. dr. H. Rikhof op 9 oktober 2008 aanreikte op een studiedag over het religieus erfgoed te Utrecht.

Veel discussies over het kerkgebouw verwijzen naar de bijbelse wortels van het denken over de samenkomst van de gemeente. Dan wordt gesteld dat, in aansluiting bij het evangelie, de functie van een kerkgebouw overal kan worden uitgeoefend waar twee of drie in Christus' naam bijeen zijn. Uitdagender is in dat gesprek de uitspraak van Jezus in het evangelie van Johannes waar hij spreekt over het afbreken van de tempel en het weer opbouwen van een heel andere tempel (Joh. 2,13-22). Dan zouden benoemen wij immers het hart en de zin van de bijeenkomst hebben van de gemeente: 'tot behoud van mensen en tot eer van God'. Iedere theologie van het kerkgebouw zal met deze gegevens van de Schrift serieus rekening moeten houden en zij integreren in de visie op het kerkgebouw.

Een tweede overweging betreft het kerkgebouw als plaats van verkondiging en aanbidding. Wij hebben te maken met het gegeven, de noodzaak en de behoefte aan een plek, aan beschutting. Daar is niets mis mee. Zoals er ook niets mis is met ons aller behoefte aan een huis dat een thuis is en dat getuigt van onze 'way of life'. Toegepast op het kerkgebouw betekent dit tenminste twee nauw met elkaar samenhangende voorwaarden. Het kerkgebouw zal functioneel zijn, d.w.z. het is er niet omwille van zichzelf. Én: het kerkgebouw is een symbolisch gebouw, d.w.z. het verwijst naar iets anders.

Een derde overweging betreft de bewoners van dat huis: de gemeente, het lichaam van Christus. Zij is een teken een instrument. Dat te zijn in de wijze waarop zij woont in de samenleving waarvan zij deel uitmaakt, is de gave aan en de opgave van de kerkgemeenschap. Zij woont in dit huis niet omwille van zichzelf, maar omwille van God en de wereld. Over de kerk als teken en als instrument moet daarom altijd met twee woorden gesproken worden: zichtbaar en onzichtbaar, uiterlijk en innerlijk, menselijk en goddelijk.

Van die dubbele gestalte van het lichaam van Christus legt het kerkgebouw getuigenis af. Het is functioneel in die zin, dat het in alle opzichten ruimte biedt aan een gemeente die

- in de doop de drempel overgaat naar de opneming in het lichaam van Christus;
- geschaard is rond de Schriften;
- optrekt naar de tafel van de Heer om de Maaltijd te vieren temidden van de gemeenschap der heiligen hemelhoog en wereldwijd en als vreugdeteken van het Rijk dat komt;
- stilte zoekt voor persoonlijk gebed, ruimte om de zorgen en de vreugden van alledag een plaats te geven;
- dag in dag uit in allerlei verbanden die plaats benut als 'thuishonk' voor gezamenlijk gebed en toerusting en als uitvalsbasis voor haar diakonale en missionaire activiteiten.

Kortom: meer dan een zomaar een dak boven wat hoofden. In de liturgische teksten die een rol spelen bij de ingebruikneming van een kerkgebouw komen wij daarom ook beelden tegen als: deur, woning, Christus als hoeksteen, de apostelen als fundament, de gelovigen als levende stenen, een stad op de berg, wijngaard van de Heer. Een kerkgebouw is een steen geworden metafoor. Een metafoor die het ene zegt en het andere suggereert. Metaforen leggen verbanden die niet direct voor de hand liggen en daardoor te denken geven. Het kerkgebouw wil zo'n metafoor zijn, het verbindt verschillende terreinen met elkaar, waarbij het ene het andere oproept, zonder naadloos in elkaar over te gaan.

Concluderend kan daarom de stelling worden gewaagd dat het kerkgebouw pas dan een missionaire uitstraling kan hebben als in het gebouw de 'rechte eredienst' wordt gevierd. Daarmee wordt bedoeld op die veelkleurige wijze waarop in die thuishaven van de gemeente Christus als haar hoofd wordt geëerd. En, als vervolgens het kerkgebouw daarvan een expressie is - zowel inwendig als uitwendig - bijvoorbeeld door de plaats die gemeente kiest om haar onderkomen te bouwen of de vormtaal waarin zij dat giet, dan kan zij wellicht in en met

haar kerkgebouw ook een missionair signaal geven. De spanning die dat oplevert is niet eenvoudig. Denk bijvoorbeeld aan de garages in de Bijlmer waarin de kerken hun toevlucht zochten voordat zij meer welvarende plekken kreeg aangeboden: op welke plaats willen wij hoe gemeente zijn. Dat is en blijft de vraag.

Wij zoeken dus naar een inclusieve omschrijving van het kerkgebouw die op zijn minst met 'twee woorden' spreekt over het leven van het Lichaam van Christus in dat gebouw en van daaruit:

1. enerzijds met Hem, haar hoofd, verbonden in gebed, verkondiging en sacrament en juist daarin ook letterlijk ruimte scheppend voor allen die op zoek zijn naar de zin van hun bestaan;
2. èn anderzijds de uitstraling die van deze kerkgemeenschap in deze 'thuishaven' uitgaat in haar diakonia, die aan de tafel van de Heer heeft ontdekt in wie Hij zichzelf ziet belichaamd en voor wie dus de gaven die Hem belichamen zijn bedoeld.

4. Samenvatting

Het voorafgaande wordt samengevat in een aantal inhoudelijke uitgangspunten voor de omgang met het kerkgebouw (4.1.) en in enige praktische aanbevelingen voor te treffen maatregelen (4.2.).

4.1. Inhoudelijke uitgangspunten

1. Het kerkgebouw in protestantse zin is een publieke exponent van de geloofsbeleving van de kerkelijke gemeenschap. De openbare functie van het kerkgebouw is een teken in de samenleving van het christelijk geloof in God. Het kerkgebouw en zijn inventaris zijn aspecten van de publieke verkondiging.
2. Het kerkgebouw in protestantse zin is een apart gestelde ruimte met een specifieke geloof-getuigende uitstraling gericht op de verkondiging van Gods aanwezigheid in Christus in deze wereld. De kerkelijke gemeente draagt zorg voor dit apostolaire aspect van het gebouw. Als de kerkelijke gemeente zich om welke reden dan ook uit een dergelijk kerkgebouw terugtrekt, kan dit slechts met de grootste zorg voor de toekomst van het gebouw en zijn inventaris, ten einde de eigen verkondiging niet aan te tasten. Indien zich uitsluitend een mogelijke herbestemming van het kerkgebouw voordoet, die als strijdig met deze verkondiging wordt gezien, kan dit er toe leiden te kiezen voor de sloop van het gebouw.
3. De specifiek christelijke benadering van het kerkgebouw als 'bijzondere plaats' in de samenleving heeft te maken met een verbijzondering van het modern-religieuze zoeken naar het 'heilige'. Vanwege deze religieuze signaalfunctie van het kerkgebouw draagt de kerk zorg voor publiek toegankelijke kerkgebouwen die door inrichting, objecten en uitstraling uitnodigen tot inkeer. Binnen het kader van de christelijke symboliek bieden zij ruimte aan zowel gemeenschaps- als individuele rituelen.
4. Belangrijk is de relatie tussen het kerkgebouw en gebouwde omgeving ('ensemble'). De liturgie-beoefenaar ziet de binnenzijde van de kerkruimte met zijn roerende voorwerpen als plaats van heiliging. In de hedendaagse pluriforme samenleving kan deze binnenzijde van het kerkgebouw worden omschreven als een 'vrijplaats' (naast en temidden van andere vrijplaatsen, als musea, theaters, meditatiecentra, enz.; deze 'belevingsplaatsen' zijn even zo vele exponenten van verschillende levensstijlen).
5. Ook voor de protestantse kerkgebouwen geldt de moderne religieuze opvatting in de Nederlandse samenleving steeds meer als zijn het profaan-sacrale ruimten (lieu de mémoire). Voor lokale kerkelijke beleidsmakers en beheerders van kerkgebouwen zou

deze opvatting betekenis kunnen hebben bij gebruik en beheer zowel van het gebouw als de inrichting ervan.

6. De bijbelse gegevens betreffende gebouwen zijn ambivalent: zij geven aan dat in ieder geval één gebouw met specifieke voorwerpen - de tempel - een bijzondere plaats in de ontmoeting met God heeft gehad, maar zij geven ook aan dat geloven in God ook zonder dit gebouw kan, zeker als het om het geloof in de persoon van de Christus gaat en om leven uit de Heilige Geest⁶.

De Brugkerk te Waddinxveen (1838, architect A. Blaauw)

4.2. Praktische aanbevelingen

Het is duidelijk dat er in de dagelijkse praktijk van het beheer en instandhouding van het kerkelijk roerend en onroerend goed nog veel te verbeteren en te verdiepen valt. Deels hebben wij het over cultureel erfgoed, dat de kerk in eigendom heeft en beheert mede namens de samenleving in zijn geheel. In paragraaf 5.2. wordt er derhalve gesproken over een actief beleid voor de het roerend goed, waarin thema's als inventarisatie, documentatie, onderhoud en scholing van betrokken vrijwilligers aan de orde komen. Dat zijn feitelijk zaken die op lokaal niveau (kerkelijke gemeenten) moeten worden uitgevoerd, maar waartoe door de landelijke organisatie (synode en dienstencentrum) aanzetten en ondersteuning zal dienen te worden

⁶ Dit aspect zal aan de orde dienen te komen in een uitgebreide en diepgaande studie, waarin aandacht wordt gegeven aan allerlei aspecten van de protestantse kerkbouw; waarin naast theologische en dogmatische thema's, de moderne mens en zijn religieuze emotionaliteit ten aanzien van het kerkgebouw een plaats krijgt; dit naast diegenen die om andere redenen bij kerkgebouwen betrokken zijn.

gegeven. Dat de synode hierin een verantwoordelijkheid heeft blijkt uit de regels die de kerkorde, de ordinanties en de generale regelingen daartoe geven. Bovendien is het voor het behoud van specifieke objecten (gebouwd of roerend) van belang dat er centrale sturing is bij de keuze en de waardering ervan; zodat ook recht gedaan wordt aan de diversiteit van de constituerende delen van de Protestantse Kerk in Nederland.

Uiteraard dienen wij hier uit te gaan van de zelfstandigheid van de kerkelijke gemeenten die deel uitmaken van de Protestantse Kerk in Nederland. Maar door het feit dat de regelgeving van de overheden ten aanzien van erfgoed steeds meer wordt aangescherpt en dus regelmatig verandert, en de kerkelijke gemeenten vaak weinig deskundigheid op dit terrein bezitten, mede vanwege een afnemend aantal vrijwilligers is dat bereid en in staat is dit vakgebied adequaat te bestuderen, zal er in de landelijke organisatie (ondergebracht bij het Protestants Landelijk Dienstencentrum of bij de Regionale Colleges voor de Behandeling van Beheerszaken) voldoende ondersteunende en deskundige menskracht moeten zijn om de rond 1700 protestantse gemeenten te helpen beleid en beheer vorm te geven.

4.2.1. De relatie Kerk en Overheden

Het ligt voor de hand om naar aanleiding van het Jaar van het Religieus Erfgoed een pleidooi te houden voor ondersteuning van de kerkelijke gemeenten en de regionale- en nationale organen door de overheden. Het gaat dan om

- de scholing van professionals en vrijwilligers, zodat kennis van de regelgeving en de mogelijkheden verspreid wordt,
- het subsidiëren van functionarissen belast met het beheer van het roerend en onroerend erfgoed,
- het ter beschikking stellen van middelen voor inventarisaties (zoals van de SKKN).

Daarnaast zijn instandhoudingsmaatregelen, zoals uitbreiding van onderhouds- en restauratiesubsidies, even zo vele mogelijkheden voor de overheid om de Protestantse Kerk in Nederland, maar ook de andere kerken en religieuze organisaties, te hulp te komen. Op grond van de conclusies van het rapport 'Overheid, Godsdienst en Levensovertuiging' van de Commissie onder leiding van prof.dr. E.Hirsch Ballin uit 1988 is het denkbaar dat ondanks de scheiding van kerk en staat in Nederland, de overheden financieel bijdragen aan het onderhoud en instandhouden (in de hier geschetste breedste zin van het woord) van gebouwen voor de christelijke eredienst; hetgeen zelfs kan betekenen het geven van exploitatiesubsidies voor bijzonder kostbare kerkgebouwen, teneinde deze niet uit het stadsbeeld te doen verdwijnen.

Desbetreffend is het goed te wijzen op een onderzoek dat het CIO-K (Interkerkelijk Contact in Overheidszaken, afdeling Kerkgebouwen) in 1999 heeft doen verrichten door de Wetenschaps-winkel van de Economische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen naar de financiële effecten, voor de periode tot 2003, van het overheidsbeleid op het gebied van het onderhoud en de instandhouding van monumentale kerken⁷. Uit dit onderzoek bleek dat het overheidsbeleid steeds hogere kosten met zich meebracht voor de eigenaren en beheerders van deze kerkgebouwen en dat het beleid, dat sedertdien nauwelijks veranderingen heeft doorgemaakt, eerder de financiële druk op de kerkgenootschappen verzwaarde dan verlichtte; alle goede voornemens op het gebied van restauratie- en onderhoudssubsidies ten spijt.

⁷ R.J.Suhlmann, 'Financiering monumentale kerken', Verkenning van de effecten van overheidsbeleid. EC 112, Groningen 1999.

Een versterkt contact met de overheden impliceert wel dat de lokale kerkelijke gemeenten bereid dienen te zijn met burgelijke gemeenten en het bedrijfsleven in overleg te treden over het versterken van de positie van beeldbepalende gebouwen voor een toeristische functie, waarmee ook de andere aspecten van het kerkgebouw als 'lieu de mémoire' en 'vrijplaats' invulling kunnen krijgen. Dat ook bij openstelling van kerkgebouwen gerekend moet kunnen worden op de participatie van lokale organisaties wat betreft sponsoring en menskracht, spreekt voor zich.

Over een en ander dient de Protestantse Kerk in Nederland zich met de landelijke overheid te verstaan, zo veel mogelijk in samenwerking met andere kerkgenootschappen. Want, zoals ook in paragraaf 5.1. staat: De overheid zal moeten participeren in het beheer van nog fungerende kerkgebouwen, alvorens de kerkelijke gemeenten besluiten tot het afstoten van beeldbepalende kerkgebouwen. Daartoe zouden de overheden bepaalde subsidiefondsen moeten reserveren. En wanneer een kerkgebouw vanwege monumentaliteit van binnen- en/of buitenkant niet op een andere manier 'herbruikbaar' is, zal de landelijke, regionale of lokale overheid de plicht op zich moeten nemen het eigendom, het beheer of het onderhoud van een dergelijk gebouw op zich te nemen. Het lijkt vanzelfsprekend dat de overheden hiervoor fondsen in het leven roepen.

4.2.2. De Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland

Deze nota gaat uit van een landelijke verantwoordelijkheid voor het roerend en onroerend religieus erfgoed, dat de Protestantse Kerk in Nederland en haar gemeenten in eigendom hebben. Men zou kunnen spreken van een gedeelde verantwoordelijkheid voor het kerkelijk erfgoed van de drie échelons van de kerk: de lokale gemeenten, de regionale toezichthouders en de synode en zijn organen.

Dit niettegenstaande het feit dat de eerste verantwoordelijkheid bij de plaatselijke gemeenten ligt. De bij de Kerkorde behorende Ordinantie 11, art.8, lid 3, spreekt over de verantwoordelijkheid van de lokale gemeenten: *'Het college van kerkrentmeesters of het college van diakenen is eerst na voorafgaande toestemming van het regionale college bevoegd tot het op ingrijpende wijze verbouwen, uitbreiden of restaureren, verkopen of op andere wijze vervreemden en afbreken van een kerkgebouw of een orgel, vermeld op de door het regionale college bij te houden lijst van gebouwen en orgels van cultuurhistorische of architectonische waarde en het verkopen of op andere wijze vervreemden en bezwaren van voorwerpen van oudheidkundige, historische of kunstwaarde.'*

Hierop zullen de kerkeraden steeds weer moeten worden gewezen en er bij geholpen deze taak naar behoren uit te voeren. De Ordinantie zou versterkt worden als hieraan ook de inventarisatie, de registratie en de jaarlijks te nemen maatregelen voor de instandhouding worden toegevoegd.

Voor de regionale controle is er een kerkordelijke voorziening getroffen. Immers Ordinantie 11, art. 22, lid 1 vermeldt dat een Regionaal College voor de Behandeling van Beheerszaken (RCBB) tot taak heeft *'het toezien op de zorg voor de vermogensrechtelijke aangelegenheden van de gemeenten, de diaconieën en de classes binnen zijn rechtsgebied'*; waaronder (in lid 2) *'het beheer van en beschikken over onroerende zaken, geldswaardige papieren en voorwerpen van oudheidkundige, historische of kunstwaarde.'* Of de RCBB voor deze ingewikkelde taak genoegzaam is geëquipeerd valt te bezien. Daarbij wordt deze taak door het RCBB niet alleen uitgevoerd, zoals art. 23 vaststelt: *'Inzake het aankopen, bouwen, verbouwen, uitbreiden, restaureren, verkopen of afbreken van een gebouw of een orgel, als bedoeld in artikel 8-3,*

spreekt het regionale college zich eerst uit nadat het ter zake advies heeft gekregen van de daartoe door de generale synode aangewezen organen.'

De vraag is echter welke organen dit zijn. De werkgroep Kerkbouw is het orgaan dat inzake de kerkgebouwen door de generale synode is aangewezen. De werkgroep heeft daartoe per regio lijsten aangelegd van daar aanwezige kerkgebouwen, de monumentale status daarvan aangegeven en voor een enkele regio een pilot (pre-)selectie uitgevoerd. Tevens heeft de werkgroep diverse publicaties over het onderwerp ter zake doen verschijnen, een Taskforce ingesteld en studiedagen georganiseerd. Hiermee is een vruchtbare basis gelegd waarop kan worden voortgebouwd. Evenwel de roerende zaken en het ensemble van kerkgebouw, bijbehorende gebouwen, groenvoorzieningen (kerkhoven) rond het gebouw, inventaris (roerend goed) van de kerk, alsmede de orgels (die een eigen benadering kennen) zijn hier echter nog niet aan de orde gekomen. Deskundigheid op deze diverse terreinen, als mede de voor het gemeentelieven belangrijke liturgisch-inhoudelijke aspecten vragen om inzet en menskracht.

Voor een doeltreffende aanpak van de kerkgebouwen- en roerend erfgoedproblematiek, is een prioritering in synodale inzet en ondersteuning van het Protestants Landelijk Dienstencentrum noodzakelijk.

Capaciteitsuitbreiding aan medewerkers, vrijwilligers en bestuurders op regionaal en centraal niveau is hierbij een belangrijk aandachtspunt. De vraag hoe het behoud van protestants kerkelijk erfgoed vorm dient te krijgen, zal in praktische zin worden beantwoord in Bijlage 1.

Pauluskerk Rotterdam (1960, architect B. van Veen, afgebroken in november 2007)

5. Praktische uitwerkingen

In dit hoofdstuk staan op een tweetal hierboven geschetste terreinen (het hergebruik en /of afstoten van gebouwen en het beheer van het roerend kerkelijk erfgoed) enige praktische uitwerkingen van de inhoudelijk visie zoals deze in de nota is ontvouwd.

5.1. Hergebruik en/of afstoten (met aanbevelingen)

Deze paragraaf behandelt de vraag wat er met een protestants kerkgebouw moet gebeuren als het niet meer noodzakelijk is voor de eredienst of om andere redenen niet meer in het kader van een kerkelijke gemeente gebruikt kan worden.

De boven gevoerde discussie over de bijzondere betekenis van een kerkgebouw komt, naast een eventueel besluit om aan een kerkgebouw een multi-functionele invulling te geven, dan scherp aan het licht. Want op zo'n moment wordt het kerkgebouw aan de reguliere kerkelijke functie (namelijk die voor de eredienst) onttrokken, met als doel te worden verkocht, overgedragen of gesloopt.

Op een dergelijk moment spelen ook persoonlijke en religieuze emoties een grote rol en voorzichtigheid en terughoudendheid moet worden betracht om een goed besluitvormings-traject te kunnen doorlopen; teneinde beschadiging van groepen gemeenteleden te voorkomen. Immers, kerkgebouwen doen wat met (gelovige) mensen: zij hebben er een emotionele verbinding mee, wegens alle liturgische handelingen die er rond iemand hebben plaatsgevonden, als doop belijdenis, huwelijk en begrafenissen. En zij worden genoodzaakt op een andere manier naar andere geloofsgroepen te kijken, zeker wanneer hun kerkgebouw door de eigen gemeente wordt afgestoten en overgedragen aan een ander kerkgenootschap, eventueel zelfs aan een groep uit een andere religie. Om nog maar niet te spreken over de emotionele vragen die het uit handen geven voor totaal ander profaan gebruik oproept.

De nog aanwezige gelovige gemeenschap, die uitgaat van de primaire functie van een kerkgebouw als een plaats voor de eredienst, ziet veel andere -vooral profane- activiteiten in een dergelijk gebouw als ongepast en de wijding van het gebouw en zijn oorspronkelijke doelstelling aantastend. Over het algemeen kan men in protestantse kerkgebouwen concerten en vergaderingen houden, maar op een of ander moment raakt men aan de grens van datgene wat de gemeenschap van wie het gebouw is, toelaatbaar acht. En dit met een beroep op de mening dat een bepaalde activiteit niet in overeenstemming is met de betekenis en doelstelling van het gebouw (of anders: tegen de wijding van het gebouw ingaat). Men kan een 'werelds' gebruik niet los denken van de eredienst / religieuze functie op zondag (of bij bijzondere kerkelijke aangelegenheden door de weeks).

De samenleving is veelal geïnteresseerd bij het stads- op dorpsbeeld bepalende karakter van het kerkgebouw, dus de schil of de buitenkant. Duidelijk wordt uiterlijk en innerlijk dan van elkaar gescheiden. Minder vaak speelt in de betrokkenheid van de samenleving bij een af te stoten kerkgebouw ook het feit mee dat een gebouw een ruimte-verschaffende potentie heeft voor andere voor wijk of buurt belangrijke activiteiten.

Desbetreffend dient er hier op gewezen te worden dat de gezamenlijke kerken (in het verband van het CIO-K) reeds in 1999 hebben gepleit voor inzet door de diverse overheden van middelen om kerkgebouwen, waarvoor de exploitatielasten te zwaar worden voor de lokale

kerkelijk gemeente of parochie, juist als plaats voor de eredienst (al of niet gecombineerd met andere publieke functies) in stand te houden. Het is ontegenzeggelijk voor alle betrokken partijen praktisch en financieel aantrekkelijker om de kerkgenootschappen met hun vrijwilligers een gebouw te laten gebruiken en beheren, dan het af te moeten stoten⁸. Dit laatste kost over het algemeen veel meer publieke middelen dan met instandhoudingssubsidies e.d. gemoeid zijn. Afstoten als liturgische ruimte en niet-kerkelijk hergebruik zou ook voor de samenleving een laatste oplossingsrichting moeten zijn.

Tegelijk dient hier een hardnekkig misverstand uit de weg geruimd te moeten worden, namelijk dat vertegenwoordigers van nieuwe christelijke groeperingen of van andere wereldgodsdiensten dergelijke, veelal grote, gebouwen zouden willen overnemen. Ook voor hen is het beheer, het onderhoud en de instandhouding van een dergelijk gebouw financieel gezien veelal nagenoeg onmogelijk.

Een aspect dat eveneens aanleiding geeft tot veel misverstanden is de betekenis van de marktwaarde van een kerkgebouw. Veel kerkelijke gemeenten hebben geen zicht op de waarde van hun gebouwen. Sommige van deze gebouwen kunnen goed te gelde gemaakt worden. Dit punt dient ook in de aanbevelingen aan de orde te komen.

Verder dient aangegeven te worden dat men niet bij voorbaat zich moet binden aan één projectontwikkelaar maar dat ook non profit organisaties benaderd kunnen worden. (In Bijlage 1. wordt bovenstaande verder uitgewerkt.)

De voormalige hervormde Broederkerk te Zutphen, nu in gebruik als bibliotheek

⁸ Op grond van de conclusies van het Rapport van de Commissie onder leiding van prof.dr.E.Hirsch Ballin uit 1988 (zie vooral hoofdstuk 5.2.) is dit zeer wel denkbaar

5.1.1. Verwerking

Wanneer wij uitgaan van de constatering dat het kerkgebouw in protestantse zin een exponent is van de geloofsbeleving van de gemeenschap die het gebouwd en in gebruik heeft, dan legt dat duidelijk beperkingen op aan het hergebruik ervan door derden (dus niet de oorspronkelijke bouwer of eigenaar). De herbestemming dient zich primair te oriënteren op deze geloofsbeleving en de uitstraling die de gelovige gemeenschap daaraan heeft willen geven!

Wanneer wij uitgaan van de openbare functie van het kerkgebouw als teken in de samenleving van het christelijk geloof in God betekent dit ook dat bij hergebruik buiten de specifiek kerkelijke (christelijke) kring de samenleving (wijken en burgerlijke overheid) betrokken dienen te worden. Als de kerk zich publiek terugtrekt en haar gebouw afstoot om er een andere functie aan te geven, moet dat ook aan de samenleving bekend worden gemaakt en dient deze betrokken te worden bij het hergebruik.

5.1.2. Overwegingen

Een vooropmerking dient hier gemaakt te worden over de eigen diversiteit van de kerkgebouwen en hun oorsprong. Zo kort na de fusie van de drie kerken die in 2004 samen de Protestantse Kerk in Nederland hebben gevormd is het van belang ook in de voor de eredienst en het overige kerkelijke gebruik te behouden kerkgebouwen recht te doen aan de bouwkundige en liturgische diversiteit van de constituerende delen van de kerk.

De volgende overwegingen bij hergebruik zijn op grond van wat in Hoofdstuk 3 en onder 5.1 en 5.1.1. is geformuleerd van belang (waarbij sprake is van een aflopende schaal van wenselijkheid):

- Hergebruik van een protestants kerkgebouw door een andere christelijke gemeenschap uit de oecumene zou door een protestantse gemeente moeten worden toegejuicht; met eventuele consequenties voor verkoopvoorwaarden en financiële mogelijkheden van dien. Hier blijft de publieke functie van het kerkgebouw als exponent van de geloofsbeleving overeind. Een deel van het roerend goed zou bij een dergelijk hergebruik in het kerkgebouw kunnen achterblijven, zodat de oorspronkelijke functie en verbondenheid met het gebouw in stand blijft. Deze overweging geldt uiteraard ook voor het Jodendom. Het betekent dat er kerkelijke fondsen zullen moeten worden geschapen om middelen te genereren voor deze vorm van hergebruik.
- Hergebruik van een protestants kerkgebouw aan een binnen het christendom fungerende gemeenschap, waarmee geen enkele kerkelijke verbondenheid bestaat, vraagt een grondige doordinking van de lokale, regionale en landelijke kerk. Juist omdat het 'kerkelijke' karakter van het gebouw overeind blijft, is het de vraag of oppositionele of controversiële bewegingen de oorspronkelijke bedoeling van het gebouw en zijn geloofsgemeenschap niet in gevaar brengen.
- Hergebruik van een protestants kerkgebouw door groepen van andere godsdiensten (behoudens het Jodendom) impliceert een vervreemding van oorspronkelijke bedoeling van het gebouw. Hier geldt stellig ook dat de publieke functie dusdanig wordt aangetast dat het gewenst is dat ook vertegenwoordigers uit de samenleving bij het hergebruik worden betrokken.

Kerkelijk gesproken ligt deze vorm van hergebruik weliswaar sterk afhankelijk van lokale verhoudingen in een stad of een dorp, maar vooralsnog, gezien de huidige ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving, niet voor de hand. Ook het interreligieus geloofsgesprek biedt vooralsnog niet zoveel perspectief dat op korte termijn van een positieve ontwikkeling in deze sprake zal zijn. Mocht men in het interreligieus gesprek tot de conclusie komen dat de wereldgodsdiensten gelijkwaardig zijn, dan is het gebruik van de kerkgebouwen voor een andere religie dan het christendom sneller te overwegen.

Het verdient toch aanbeveling eerder te kiezen voor de overdracht van een af te stoten kerkgebouw aan vertegenwoordigers van een andere wereldgodsdienst dan het voor profaan gebruik aan te bieden.

- Hergebruik van een protestants kerkgebouw door een sociaal-culturele instelling is, mits deze functie zich laat verenigen met het feit dat het gebouw uiterlijk een 'kerk' blijft, bespreekbaar. Meestal zal dit hergebruik betekenen dat de binnenkant veranderd wordt en de buitenkant het kerk-beeld blijft behouden. Ook hier is de vraag of dit hergebruik zich verdraagt met de geloofsbeleving van de aanwezige kerkelijke gemeente. Per geval zal dat bepaald dienen te worden.

Voor monumentale kerken, die niet gesloopt kunnen worden (dus waarvoor geen alternatief is) ligt desbetreffend de opdracht bij de aanpak van het interieur de oude inrichting te behouden of herstelbaar te maken. Voor de instandhouding hiervan dient de overheid bijzondere fondsen beschikbaar te stellen.

- Commercieel en profaan hergebruik is veelal af te raden. Principieel dient deze vorm van hergebruik getoetst te worden aan de oorspronkelijke publieke kerkelijke functie van het gebouw en hoe het hergebruik zich verhoudt tot het beeld / het imago van de Kerk dat er door ontstaat. Als het hergebruik van het gebouw (dat veelal als kerkgebouw herkenbaar blijft) schade berokkent aan het beeld van de Kerk dient deze vorm van hergebruik afgewezen te worden. Het zal derhalve slechts zelden voorkomen dat een kerkgebouw zinvol voor commerciële doeleinden hergebruikt kan worden. Bij besluitvorming over dit hergebruik dienen de samenleving en ook andere organen van de Kerk betrokken te worden.
- Bij overdracht van de eigendom van vooral monumentale kerkgebouwen aan derden (stichtingen e.d.) dient de lokale kerkelijke gemeente zich er met name voor in te zetten om de kerkelijk religieuze functies ook in de nieuwe constellatie een eigen plaats te geven.
- Indien een kerkgebouw vanwege monumentaliteit van binnen- en/of buitenkant niet op een andere manier 'herbruikbaar' is, zal de landelijke, regionale of lokale overheid de plicht op zich moeten nemen de eigendom, het beheer of het onderhoud van een dergelijk gebouw op zich te nemen. Het is vanzelfsprekend dat de overheden hiervoor fondsen in het leven roepen.
- Het verdient onder alle omstandigheden aanbeveling dat de Protestantse Kerk in Nederland, samen met andere kerkgenootschappen, een appèl op de overheid doet om te participeren in het beheer van nog fungerende kerkgebouwen, alvorens de kerkelijke gemeenten besluiten tot het afstoten van beeldbepalende kerkgebouwen. Het zou aanbeveling verdienen dat de overheden voor een dergelijke situatie bepaalde subsidiefondsen openstellen.

- Bij overdracht, afstoten of sloop van een kerkgebouw gaat het niet alleen om een kerkgebouw, maar ook om de inventaris. In geval van hergebruik of amovering zal het noodzakelijk zijn de roerende objecten in een bepaald kerkgebouw goed te inventariseren en te registreren; en duidelijke afspraken te maken wat er vervolgens mee gebeurt. Ook gezien het nationaal religieus erfgoed, dat de protestantse kerken beheren, is dat van belang.

De elementen van de inrichting ten behoeve van de eredienst dienen als een 'ensemble' te worden aangemerkt. Dit betreft met name: Doopvont, avondmaals- of altaartafel, avondsmaalsgerei, preekstoel, lezenaar, paaskaarskandelaar en/of kandelaars, antependia, liturgische kleding, en het orgel.

- Bij overdracht, afstoten of sloop van een kerkgebouw dient de economische en/of marktwaarde van het gebouw en de locatie voldoende aandacht te krijgen. De kerkelijke gemeente zal zich in deze bij voorkeur laten adviseren door diverse deskundigen uit de profit en non-for-profit sector; teneinde een zo passend mogelijk rendement te bereiken.

5.2. Aanzet voor het Roerend Goed Beleid

voor de kerkelijke gemeenten van de Protestantse Kerk in Nederland

In deze paragraaf staat een aanzet tot een landelijk en gemeentelijk roerend goed beleid centraal en de rol die de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland, waarin de Protestantse Kerk in Nederland participeert, daarbij spelen kan.

5.2.1. Definities

PKN	De Protestantse Kerk in Nederland
SKKN	De Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland
Kerkelijk erfgoed	Het geheel aan materiële en immateriële zaken van een gemeente van de PKN
Collectie	Verzameling van roerende en onroerende objecten van deze gemeente: waarbij te denken van aan grafmonumenten, gebrandschilderde ramen, liedborden, collectezakken en offerblokken, bijbels en liedboeken, zegels en stempel, zandlopers, kansels, avondmaalstafels, predikantenzetels, koorhekken, doophekken, borden (met o.a. Tien Geboden, Zaligsprekingen, Onze Vader, geloofsbelijdenissen), doopvonten, avondmaalsgerei (incl. avondmaalsloodjes en offervazen), orgels in velerlei vorm, schilderijen en schilderijen.
Kerncollectie	De verzameling roerende en onroerende objecten, gekozen op basis van vooraf vastgestelde criteria, die kenmerkend zijn voor de PKN als geheel of voor de constituerende delen ervan: de lutheranen, hervormden, gereformeerden en walen. Deze collectie wordt vastgesteld in de context van de betrokken kerkelijke groepering.
Beheer	De verantwoordelijkheid voor het roerend kerkelijk erfgoed omvat het onderhoud, het gebruik en het bewaren op zodanige wijze dat dit specifieke erfgoed in goed conditie kan worden doorgegeven aan volgende generaties.

Beleid

De leidraad voor de omgang met het roerend kerkelijk erfgoed. Hierin staat vermeld wat de status is van het erfgoed waarvoor men verantwoordelijkheid draagt en hoe er met dit specifieke erfgoed moet worden omgegaan. Het beleid ten aanzien van het kerkelijk roerend erfgoed is onderdeel van de Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland.

De Koepel- of St. Janskerk in Arnhem (1837, architect A.A. van Falkenstein), gebouwd als Hervormde kerk thans in gebruik bij de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt van Arnhem. In het gebouw is een verdiepingvloer ingebracht, waaronder nevenruimten zijn aangebracht

5.2.2. De beleidsuitgangspunten

De beleidsuitgangspunten zijn de navolgende :

- Het beschrijven van de gehele kerkelijke collectie van roerende zaken in en om de kerkgebouwen. Dus een onderzoek bij alle ongeveer 1700 protestantse gemeenten (deels nog onderverdeeld in hervormde, gereformeerde, lutherse en waalse gemeenten). Bij deze beschrijving zal rekening gehouden worden met hun oorspronkelijk kerkelijke herkomst om zodoende van alle, de PKN-constituerende historische partijen een specifiek beeld te kunnen krijgen.
- Het classificeren van de objecten in deze kerkelijke collectie, zodat een kerkelijke kerncollectie ontstaat, die van belang kan zijn voor de nog nader te ontwikkelen 'Collectie Nederland'.
- Het organiseren van de beheersfunctie van het roerend en onroerend goed; waar deze twee samen opgaan, gezien de recente beleidsgedachten om het ensemble als basis van beheer en in standhouding te beschouwen: kerkgebouw, inventaris, omgevingsfactoren.

Hierbij moet gedacht worden aan een versterking van de bestaande kerkelijke structuren van het beheer van roerend en onroerend goed en zoals hierboven aangegeven, van die organisaties die behulpzaam kunnen zijn bij het dagelijks onderhoud, de registratie van nieuwe objecten, de verblijfplaats van sommige stukken (musea, kluizen), het aangeven waarheen (bij fusie of opheffing van een gemeente of het afstoten van een gebouw) objecten gaan en welke 'vrijkomen' (en wat er dan mee kan en mag gebeuren), en de noodzaak en vorm van instandhoudingsmaatregelen en /of restauratie.

Tevens dient vorming op het gebied van Behoud en Beheer van de eigenaren / beheerders met voortvarendheid ter hand te worden genomen, zodat zij beter op hun uitermate ingewikkelde taak worden voorbereid, want door een nieuwe generatie bestuurders dreigt veel jarenlange ervaring en kennis verloren te gaan: wat mag men als eigenaar wel en wat mag men niet met een object.

- Het geheel zal deel moeten gaan uitmaken van een PR-programma; waarmee de Protestantse Kerk in Nederland de intentie heeft ook haar kerken meer en meer voor museale en toeristische zaken te gaan gebruiken. Dit evenwel niet zonder de noodzakelijke veiligheidsmaatregelen, waaraan een prijskaartje hangt vanwege de veiligheidsinventarisaties en technische maatregelen (als installaties en constructies).

Dit alles kan niet op al te korte termijn gerealiseerd worden. Derhalve zal er een prioriteitenlijst moeten worden gemaakt. Bovendien, juist ook in het kader van het jaar van het kerkelijk erfgoed, zal de overheid en andere subsidiënten duidelijk gemaakt moeten worden dat, wil men roerend en onroerend kerkelijk erfgoed bewaren voor het nageslacht, dit gezien de bescheiden mogelijkheden (qua vrijwilligers en middelen) een taak is van de gehele gemeenschap.

5.2.3. Het doel

Het doel van het beleid inzake het kerkelijk roerende erfgoed:

- de beschrijving van de kerkelijke collectie;
- het aangeven van de kerkelijke 'kerncollectie' en belang van de collectie voor de zgn. 'Collectie Nederland';
- het positioneren van de collectie van een kerk of denominatie op basis van de beschrijvingen;
- het vastleggen van de (dagelijkse) zorg voor de kerkelijke collecties;
 - o -het vaststellen van prioriteiten met betrekking tot behoud en beheer;
 - o -het informeren en interesseren van belanghebbenden;
 - o -het fungeren als PR-instrument;
 - o -het leggen van een basis voor subsidieaanvragen en fondsenwerving.

5.2.4. Overwegingen

De meeste kerkelijke collecties van de constituerende delen van de Protestantse Kerk in Nederland, namelijk de Nederlandse Hervormde kerk (waarin de Waalse Gemeenten) en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, zijn in de loop der eeuwen gegroeid. De Gereformeerde kerken (en hun gebouwen) dateren pas uit de laatste kwart van de 19de eeuw. De gereformeerden stonden juist een soberder levensstijl voor, die ook zichtbaar is in de aankleding van de kerkgebouwen. Dit feit, gevoegd bij de eeuwenoude geschiedenis van de andere denominaties, zorgt voor de grote diversiteit binnen de PKN collecties.

De SKKN legt deze collecties in woord en beeld vast. In de context van de denominatie wordt tevens de kerncollectie en het belang voor de 'Collectie Nederland' aangegeven.

5.2.5. Uitvoeringsmaatregelen

Het collectiebeleid van de Protestantse Kerk in Nederland zou de volgende onderdelen in ieder geval moeten bevatten:

- De noodzaak van de inventarisatie en registratie van de collecties door de SKKN als landelijk werkend registratiebureau voor alle kerkelijke gemeenten, die deel uitmaken van de PKN.
- Een periodieke controle (3-jaarlijks) aan de hand van de door de SKKN gemaakte rapporten of alle objecten nog aanwezig zijn en controle van de staat van de objecten (bijv. vanwege vocht, houtvreter, knaagdieren etc.).
- Het noodzakelijk doorgeven van belangrijke mutaties aan de SKKN in geval van, bijvoorbeeld, gemeenten-fusies of kerksluitingen, maar eveneens bij het verwerven van nieuwe objecten.
- De organisatie van en de verwijzing naar het aanbod van specialistische cursussen Regelgeving en organisaties, en Behoud en Beheer aan hen die voor de dagelijkse zorg verantwoordelijk zijn, zodat het erfgoed op een juiste wijze kan worden doorgegeven aan komende generaties.
- De reservering van fondsen ten behoeve van het onderhoud, conserverende handelingen en restauraties aan de objecten.

6. Samenvatting ten behoeve van een protestantse theologie op het kerkgebouw

Door het gebruik voor de eredienst is en wordt het kerkgebouw steeds opnieuw plaats van 'heiliging'. In de verkondiging van het Woord en de viering van de sacramenten wordt de gemeenschap 'geheiligd'. Zij kiest daartoe een plaats die 'apart' wordt gesteld en waar een specifieke uitstraling van uit gaat. Gebouw en ruimte enerzijds en eredienst anderzijds verbinden zich over en weer met elkaar. Daarin is sprake van een dynamische wederkerigheid. De eredienst bepaalt de ruimte en omgekeerd bepaalt de ruimte – mede – de eredienst. De ruimte is tegelijk een noodzakelijke omhulling en een inspirerende uitdaging voor de wijze waarop de gemeente de verkondiging in Woord en sacrament viert. In die zin is het kerkgebouw ook medium, instrument dat stuurt en uitdrukking is van de wijze waarop de gemeente haar missie -ook- in de eredienst gestalte geeft.

De protestantse visie op het kerkgebouw als 'huis van gebed' betekent een uitdaging om het kerkgebouw midden in de bebouwde omgeving te zien als en te bestemmen tot een betekenisvolle plaats voor wie zoekt naar bezinning en zingeving. Waarbij het kerkgebouw een plaats kan zijn als een oase in de heersende, chaotische situatie van economisch belang, nut en noodzaak. Het kerkgebouw als de plek, die bij uitstek ruimte biedt aan 'meer dan het gewone'. Daarmee zou het kerkgebouw door zijn uit- en inwendige vormgeving en door zijn invoeging in de bebouwde omgeving een signaal kunnen geven van de positie die de kerk wil innemen temidden en als deel van de samenleving.

Het kerkgebouw vervult in de bovengenoemde aspecten een drievoudige icoonfunctie. Deze betreft zowel de christelijke, als de religieus-culturele, als de maatschappelijk plaats die de kerk en haar kerkgebouw inneemt. Deze drievoudige icoonfunctie bepaalt de kerk bij de wijze waarop zij zich manifesteert. Zij zijn wel te onderscheiden, maar niet te scheiden. Deze icoonfunctie die zich – gedurende lange of kortere tijd – aan het kerkgebouw heeft gehecht betekent ook, dat deze niet zonder meer verdwijnt wanneer het kerkgebouw niet meer zijn primaire functie vervult.

Het gewicht dat de Protestantse Kerk in Nederland vanuit haar confessie geeft aan Schrift en traditie bepaalt ook haar visie op het kerkgebouw als expressie van een facet daarvan. Daarom zal zij het kerkgebouw altijd verstaan als een 'religieus erfgoed' en haar verantwoordelijkheid daarvoor nemen. Deze geldt allereerst het actief gebruik, maar evenzeer een mogelijke herbestemming of sloop.

7. Lijst van gebruikte afkortingen (ook in Bijlage 1.)

CIO-K Commissie Kerkelijke gebouwen van het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken
nC Na Christus
PKN Protestantse Kerk in Nederland
RACM Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten
RCBB Regionale College voor de Behandeling van Beheerszaken (in de PKN)
SBKG Stichtingen Behoud Kerkelijke Gebouwen
SKKN Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland
VBK Vereniging van Kerkrentmeesterlijk Beheer in de PKN
VBMK Vereniging Beheer Monumentale Kerkgebouwen
vC Voor Christus

Bijlage 1. De organisatie van het beheer van het protestants religieus erfgoed.

1. Inleidende opmerkingen

De organisatie van de Protestantse Kerk in Nederland heeft een presbyteriaal-synodaal model: De gemeenten, die deel uitmaken van de Protestantse Kerk in Nederland hebben een eigen rechtspersoonlijkheid en een eigen bestuur. Zij beheren derhalve zelf hun bezittingen met inachtneming van de kerkordelijke bepalingen. Dit betekent dat de kerkelijke gemeenten de nodige ruimte hebben voor een zelfstandig beleid en een eigen besluitvorming op het terrein van de vormen van beheer en behoud van het eigen kerkelijk erfgoed. Daarnaast kent het presbyteriaal-synodale kerkmodel ook een groot belang toe aan het feit dat de gemeenten deel uit maken van het geheel van de kerk.

Voor het beheren en het instandhouden van het kerkelijk erfgoed is het van belang een goede balans te vinden tussen de lokale verantwoordelijkheid en de, lokale en regionale belangen overstijgende, collectieve verantwoordelijkheid voor het beheer en de instandhouding. Deze laatste wordt door de kerk als geheel gedragen. De landelijke kerk heeft in haar huidige organisatie-model ondersteuningsorganen op het gebied van het financiële beheer van de gemeenten in het leven geroepen, die zich op regionaal niveau bevinden: De Regionale Colleges voor de Behandeling van Beheerszaken (RCBB's). Deze zien toe op de begrotingen en jaarrekeningen, alsmede op grote veranderingen in het beheer van gebouwen en andere bezittingen. De regelgeving in de kerkorde desbetreffend is helder: Zo stelt Ordinantie 11, art. 22, lid 1, dat een RCBB tot taak heeft *'het toezien op de zorg voor de vermogensrechtelijke aangelegenheden van de gemeenten, de diaconieën en de classes binnen zijn rechtsgebied'*; en in lid 2 *'het beheer van en beschikken over onroerende zaken, geldswaardige papieren en voorwerpen van oudheidkundige, historische of kunstwaarde.'* Deze taak wordt echter niet alleen door het RCBB uitgevoerd: Ord.11, art. 23 bepaalt *'Inzake het aankopen, bouwen, verbouwen, uitbreiden, restaureren, verkopen of afbreken van een gebouw of een orgel, als bedoeld in artikel 8-3, spreekt het regionale college zich eerst uit nadat het ter zake advies heeft gekregen van de daartoe door de generale synode aangewezen organen.'* [Ordinantie 11.8.3 spreekt over de vereiste toestemming van het RCBB voor gemeenten bij handelingen met een monumentaal kerkgebouw of orgel].

Op dit laatste punt ontbreekt het echter aan voldoende toegeruste organen om deze advisering adequaat te kunnen doen verrichten. Bij gevolg is er momenteel geen sprake van een voldoende kwaliteit zowel bij het toezicht op het beheer van de gemeenten als bij de ondersteunende advisering voor de lokale beheerders. Derhalve is er een inhoudelijk versterking nodig van de ondersteuningsfunctie:

1. Een door de landelijke kerk gedragen beleid van kernwaarden ten aanzien van het kerkelijk erfgoed. Feitelijk geeft de kerk in de onderhavige Visienota hiertoe een eerste aanzet. Zodat deze kernwaarden lokale gemeenten inspireren tot het nastreven van gewenst gedrag.
2. Kerkordelijke bepalingen waardoor meer toezicht kan plaatsvinden, zodat het beheer van het lokale kerkelijk erfgoed kwalitatief en kwantitatief beter (deskundiger en met meer middelen) kan worden verricht.

Deelnemende partijen

De lokale gemeente besluit in laatste instantie zelf over de toekomst van de eigen kerkgebouwen en het roerend kerkelijk erfgoed. En daarmee dus over de instandhouding, de herbestemming of het afstoten ervan. Maar ook de kerkrentmeesters en kerkenraden doen dat niet alleen. Zij opereren op een speelveld met een bonte mengeling aan actoren. Op lokaal niveau kunnen dat onder meer zijn de burgerlijke gemeente, buurtcomité's, woning-corporaties, andere kerkgenootschappen en actiegroepen. Op regionaal niveau gaat het, naast de kerkelijke organen als belendende gemeenten, de classis en het Regionale College voor de Behandeling van Beheerszaken (RCBB) om de Provincie, Stichtingen Oude Kerken, Stichtingen Behoud Kerkelijke Gebouwen, Provinciale afdelingen van de Vereniging van Kerkrentmeesterlijk Beheer (VKB) en de Monumentenwacht. Op landelijk niveau bestaan daarnaast nog de Werkgroep Kerkbouw, de Commissie orgelzaken, de Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland (SKKN), de landelijke Vereniging van Kerkrentmeesterlijk Beheer (VKB), de Vereniging Beheer Monumentale Kerkgebouwen (VBMK), de Dienstenorganisatie PKN, het Interkerkelijk Overleg in Overheidszaken afd. Kerkgebouwen (CIO-K), de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM)⁹, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) en de Landelijke Organisatie Begraafplaatsen (LOB). Deze opsomming is stellig niet uitputtend; immers, er zijn diverse andere actieve partijen als burgerinitiatieven, musea, etc. Op het veld van de gebouwen bevinden zich bovendien nog diverse marktpartijen voor het uitvoeren van werkzaamheden, het maken van plannen of het realiseren van projecten.

Niet alleen de veelheid aan partijen, maar ook de diversiteit in opereren (markten, netwerken, vrijwillige verbanden) maakt het geheel voor de lokale gemeente veelal onoverzichtelijk. Hetgeen nog versterkt wordt, enerzijds door het aantal betrokken partijen, en anderzijds door de specialistische dienstverlening (alleen roerend goed, multi-functioneel gebruik van gebouwen, kerktorens, begraafplaatsen, kerkorgels, subsidie, vergunning etc.); dit terwijl er beleidsmatig steeds vaker uitgegaan wordt van gebouwencomplexen en/of ensembles.

2. Een nieuwe opzet

Waar liggen mogelijkheden voor verbetering van de belangen van de kerk in haar geheel en voor de belangen van de plaatselijke gemeenten? Vooropgesteld dat bescheidenheid geboden is, vanwege een krimpende kerk, met krimpende mogelijkheden voor landelijke ondersteuning, hetgeen vooralsnog weinig ruimte biedt voor kerkelijke fondsen om gewenst gedrag financieel te belonen (of bijvoorbeeld door het opkopen van markante gebouwen). Dus zal vanuit de landelijke organisatie van de PKN ingezet worden op:

1. Gedragsbeïnvloeding door informatie-verstrekking (het uitdragen van de eerder genoemde kernwaarden en de regelgeving door een scala aan media); en
2. Een regulerende regelgeving binnen de PKN.

Bij dit laatste kan in het kader van het lopende proces van evaluatie van de kerkorde van 2004 onder meer gedacht worden aan de volgende opties:

- Bepalingen opnemen ten aanzien van de roerende zaken (een verplichte inventarislijst).
- Heroverwegen of het huidige (dubbele) toezicht op monumenten door zowel de overheid als de kerk, wellicht vereenvoudigd kan worden door samenwerking en het (in opdracht van de overheid en door deze overheid gesubsidieerd) toezicht door de kerk op de bij haar in gebruik zijnde kerkgebouwen.

⁹ Per 1 mei 2009: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

- Onderzoeken of er een 'adempauze' kan worden ingebouwd in de lokale besluitvormingsprocessen betreffende afstoten van kerkgebouwen. Na de vaststelling van het 'overcompleet-zijn' van een kerkgebouw zou het bijvoorbeeld nuttig kunnen zijn om een periode van één jaar in te lassen voor overleg met diverse belanghebbenden en voor specifieke planvorming. En dan daarna pas het definitieve herbestemmings- of afstotingsbesluit nemen. Dat voorkomt situaties als: 'te laat', of: 'bijna te laat'. Tijdens deze 'adempauze' kan dan in een breder verband gekeken worden of het betreffende object voor de kerk als geheel behouden moet blijven en of er andere belangen dan alleen de lokaal-gemeentelijk met het behoud ervan gediend zijn.

3. De organisatievorm

Het is duidelijk dat het voor de Protestantse Kerk in Nederland niet mogelijk is om de vele actief betrokken partijen tot samenwerking of samenvoeging te brengen. Een subsidie-verstrekende overheid heeft op dat gebied soms meer mogelijkheden. Bovendien zijn de belangen niet altijd identiek, net als bij de doelgroepen. Voor de Protestantse Kerk in Nederland heeft 'clustering' op basis van complementariteit de voorkeur. Er zijn diverse 'pijlers', waarop dit model van werken gebaseerd is, te onderscheiden: Kenniscreatie, kennisdistributie, advisering, toezicht, dossiers bewaking, koepelfunctie. Momenteel bevindt de kennisfunctie zich met name bij de overheid. De Protestantse Kerk in Nederland is niet in staat de immense hoeveelheid regelgeving en thema-deskundigheid in eigen huis te hebben en de ontwikkeling op de diverse werkerreinen adequaat bij te houden. Clustering en coördinatie van interne (binnenkerkelijke) deskundigheid is dan met name noodzakelijk voor een goede advisering en toegeleiding naar inhoudelijke deskundigheid.

De Protestantse Kerk in Nederland kan desbetreffend bijdragen aan het doen ontstaan van een expertise-instituut voor het kerkelijk religieus erfgoed met statistische kennis, mogelijkheden tot doorverwijzen en eigen deskundigheid op specifiek kerkelijke thema's, die werkt voor de kerkelijke gemeenten als coördinatiepunt, maar die ook voor andere partijen (overheid en monumentenorganisaties, toeristische sector) als informatie- en doorverwijzingsinstelling dienen.

Daarnaast zou het een optie kunnen zijn de Werkgroep Kerkbouw en de Vereniging Kerkrentmeesterlijk Beheer (met zijn Commissie orgelzaken) een nauwer verband te doen aangaan; waarbij de Werkgroep Kerkbouw zich op de inhoudelijk kerkelijke kanten van het inhoudelijk-kerkelijk beleid concentreert en de VKB op de technische ondersteuningskant. Ook een clustering van 'dossier-beherende organisaties' als de Stichtingen Behoud Kerkelijke Gebouwen (SBKG), Stichtingen Oude Kerken, Monumentenwacht en SKKN ligt dan in het gerede. Al dan niet door gemeenschappelijke dossiers, gemeenschappelijke portaalfunctie en front-office etc. zou de bereikbaarheid van de deskundige ondersteuning van het grondvlak versterkt kunnen worden. Hetzelfde geldt voor koepels als de VKB en de VBMK, die door gezamenlijke activiteiten, portaalfunctie etc. faciliterend zouden kunnen werken.

Het behoud van het protestants religieus erfgoed kan langs de sporen van clustering en regelgeving meer stevigheid krijgen. Het uitdragen van overkoepelende kernwaarden kan daarbij helpen om gewenst gedrag te stimuleren. Zowel de landelijke kerk als de lokale gemeenten zijn daarbij gebaat.

4. Concretisering in maatregelen

De volgende maatregelen zullen spoedig moeten worden getroffen :

- Het onderzoek naar een expertise centrum voor het kerkelijk religieus erfgoed.
- De inventarisatie, registratie en categorisering van alle protestantse kerkgebouwen (de werkgroep Kerkbouw is hiermee al in een vergevorderd stadium). Hetzelfde geldt voor ander kerkelijk onroerend bezit.
- Het maken van een landelijk overzicht van kerkgebouwen die in de aanbidding zijn of komen.
- Regelgeving betreffende en uitvoering van de inventarisatie, registratie en categorisering van het roerend erfgoed (in samenwerking met SKKN en aanverwante organisaties).
- Het in de kerkelijke regelgeving goed vastleggen van de taken en verantwoordelijkheden van lokale, regionale en landelijke organisaties voor het kerkelijk erfgoed van de PKN. Een synodaal orgaan voor roerend en onroerend erfgoed, met daarin vrijwillige en professionele deskundigen van diverse origine lijkt voor de hand liggend.
- Heldere en goed gedocumenteerde instructies betreffende regelgeving van de overheid, beheer, instandhouding en onderhoud van kerkgebouwen en kerkelijke gebouwen.
- Heldere en goed gedocumenteerde instructies betreffende regelgeving van de overheid, beheer, instandhouding en onderhoud van roerend kerkelijk erfgoed.
- Het organiseren van scholing van vrijwilligers op lokaal, regionaal en landelijk niveau door deskundigen uit en buiten de PKN.

november 2008

Bijlage 2. Besluit van de generale synode

De generale synode heeft kennis genomen van:

1. De nota "Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk. Discussienota van de Protestantse Kerk in Nederland d.d. Juni 2008 (AZ 0818);
2. Het rapport van de Generale Raad van Advies d.d. 28 oktober 2008;
3. Het rapport van de commissie van rapport AZ d.d. 24 oktober 2008.

De generale synode overweegt:

1. De nota vormt een waardevolle aanvulling op reeds eerder verschenen publicaties, waaronder de publicatie "Kansen voor kerkgebouwen", die in juni 2007 verscheen.
2. De nota geeft een goed inzicht in de theologische achtergronden van de protestantse visie op het kerkgebouw en levert daardoor een waardevolle bijdrage aan het debat dat over de toekomst van de kerkgebouwen wordt gevoerd, met name in het Jaar van het Religieus Erfgoed 2008;
3. Het is gewenst dat ook na dit jaar een nadere bezinning op verdere strategische beleidsontwikkeling plaatsvindt, inclusief het niet conflictuerend (mede)gebruik van (monumentale)kerkgebouwen;
4. Het is dringend noodzakelijk dat in dit jaar van het religieus erfgoed 2008 de overheid komt tot een aanzienlijke verbetering van de instandhoudingsmogelijkheden van monumentale kerkgebouwen en de daarvoor beschikbare subsidie;
5. Het is gewenst dat de (lasten)druk van regelgeving voor de beheerders van kerkelijke gebouwen wordt beperkt.

De generale synode besluit:

1. De nota "Een protestantse visie op het kerkgebouw", mede gehoord het besprokene in de vergadering van de generale synode te aanvaarden als leidraad voor het te voeren beleid terzake;
2. De kerkenraden te attenderen op eerder verschenen publicaties, waaronder "Kansen voor kerkgebouwen";
3. Het bestuur van de dienstenorganisatie te verzoeken te komen tot een verdere ontwikkeling van het strategische beleid terzake, inclusief het niet conflictuerend (mede)gebruik van monumentale kerkgebouwen. Daarbij zullen de opstellers van de nota en de organisaties die vertegenwoordigd waren in het 'breed beraad kerkgebouwen' worden betrokken, alsmede de regionale colleges voor de behandeling van beheerszaken; een en ander ten behoeve van de gemeenten die met de gebouwenproblematiek van doen hebben.
4. Het (doen) bevorderen van tijdig contact tussen overheden en kerkelijke gemeenten over de ontwikkelingen ten aanzien van het gebouwenbeleid;
5. De beide auteurs, dr. A. van der Lingen en ds. J.H. Uytendogaardt, en de andere personen die betrokken zijn geweest bij het tot stand komen van de nota "Een protestantse visie op het kerkgebouw" dank te zeggen voor het verrichte werk.

De generale synode besluit tevens

1. Bij de overheid aan te dringen op:
 - a. het in het kader van het strategisch plan van het Jaar van het Religieus Erfgoed zodanig veranderen van de mogelijkheden voor instandhouding van monumentale kerkgebouwen dat meerkosten van monumentale kerkgebouwen niet langer voor rekening van de kerk komen;
 - b. de aanpassing van de subsidiemogelijkheden voor monumentale kerkgebouwen tot het eerder bestaande niveau van in totaal 90%;
 - c. het verminderen van de (lasten)druk vanwege regelgeving met betrekking tot kerkgebouwen.

Foto achterzijde: Waalse Kerk aan het Noordeinde in Den Haag (1808: Architect J. van Duijfhuijs)

